

Нефинансови бариери пред икономическия растеж

Въведение

Икономическият растеж е централна тема в политическата дискусия и в специализирания научен дебат от десетилетия, като вниманието към него се засили още повече след започналата през 2007 г. глобална криза, обозначена по-долу в текста като „Голямата рецесия”. Дори в САЩ, където през последните години се наблюдават някои признаци на икономическо възстановяване, напрежението на пазара на труда остава, а подобренията до голяма степен се дължат на огромните публични финансови стимули, чиито последици тепърва ще се проявяват и анализират. В Европа все по-смело се говори, че капацитетът за органичен растеж е отдавна изчерпан, затова се прибегва до стратегия на териториална експанзия. Проблемите на растежа принуждават политиците в богатия свят да търсят нов импулс за икономиката в огромни блокови съглашения за свободна търговия, които със сигурност ще донесат сериозни негативни странични ефекти за по-слабо развитите държави и отрасли. Рисковете в това отношение бледнеят пред опитите да се задвижи икономическата машина чрез нагнетяване на геополитическо напрежение и дори война.

Този нагон към растеж, който има едновременно кредитен и екзистенциален характер, се осъществява не във вакуум, а във физически свят, понасящ все по-тежко ескалацията на антропогенното въздействие. Съвсем доскоро икономическото познание приемаше планетата и нейните ресурси за безкрайни. Така някои от най-светлите умове на икономиката яростно воюваха срещу всяка теза, изтъкваща нуждата от самоограничаване с цел увеличаване шансовете на човечеството за по-дълъг живот на планетата. Икономиката като област от научното познание днес стои на кръстопът и очакванията към нея са особено високи. От икономиката се търсят модели, гарантиращи този продължаващ живот и едновременно с това запазване и дори увеличаване на цивилизационните придобивки. Ако икономиката не осъзнае в пълнота демографската и ресурсната криза на планетата и не ги включи в своите мисловни системи, тя няма да изпълни предназначението си.

Следващият текст може да се приеме като концептуално въведение към изследване на ограниченията пред модерния растеж и развитието на цивилизацията на планетата. В средата на XX век биолози твърдят, че огромната част от изследването на биологическия растеж представлява изследване на онова, което възпира този растеж. Погледът тук е обърнат както към бариерите пред икономическия растеж, така и към бариерите пред икономическото развитие. Под „растеж” тук се разбира количествения прираст на икономическия продукт. Думата „развитие”, независимо в какъв контекст се използва, винаги носи качествен оттенък – макар на практика нищо да не гарантира, че въпросното развитие ще е „позитивно” или „устойчиво”. В най-общ смисъл, за желано развитие на икономиката и на обществото тук се приема състоянието на по-голямо равновесие на

доходи и богатство сред хората, постигнато чрез налагане на меритократичния принцип, при ненадхвърляне на носещия капацитет на природната среда или при нужда дори икономическо смаляване. От тази гледна точка, на някои места по света развитието следва да се осъществи с негативен растеж. Развитото общество се характеризира с ценности като солидарност, мир и респект към живота, както и с високо ниво в сфери като образование, здраве, наука и художествено творчество – а не с максимум на стоки и услуги. Направен е опит за дистанциране от типичното разделение на „развити“ и „развиващи се“ страни, съответно използването на термина „развитие“ само в контекста на борбата с бедността.

С цел фокусиране на изследването, в следващия текст са разгледани предимно нефинансовите бариери пред растежа и пред развитието. Основателно е съмнението дали изолирането на финансовите фактори не ощетява анализа, лишавайки го от най-релевантните на актуалните проблеми измерения. Например в началото на 1980-те много от по-бедните страни по света изживяват огромни трудности заради срива на световните суровинни пазари и свързаното с това свиване на капиталовите потоци. По-рядко се коментира, че този удар за развитието на Третия свят се дължи на финансовата политика на САЩ, където Федералният резерв драстично повишава фондовите си лихви, оскъпява финансовия ресурс и затруднява изплащането на публичните кредити (Клайн 2009: 206). Не би било от особена полза в подобен момент, обозначен в литературата като „кредитен шок“ да се изследват например корупцията или културните детерминанти като най-съществени бариери за националното развитие.

В текста е направен опит да се маркират основните финансови бариери пред растежа и развитието, като тяхното изясняване е оставено на следващ по-технически труд. Ограничаването на анализа до нефинансовите бариери всъщност касае огромни в обхвата си теми, върху които не съществува научен консенсус, редица от които теми – понякога неоправдано, лежат в периферията на научния интерес на икономическото познание. Подходът в изследването е генералистичен, което сякаш е неизбежно при толкова оспорван предмет: поле на конфликта на най-малко три противоречащи си във всеки по-важен детайл, но напълно аргументирани икономически гледни точки.

След като в този въвеждащ текст са разгледани концептуалните бариери пред растежа и развитието в две основни насоки – материална и организационна, предстои постигнатите резултати от анализа да се обобщят с фокус върху България. Третият етап е проверка на направените глобални и национални заключения на локално ниво в периферни планински райони, които силно се нуждаят от икономически растеж и развитие, но рискуват при липса на стратегически подход да не изберат най-добрия за тях модел на това развитие.

1. Проблемът за границите на икономическия растеж

Обективният факт, че разрастването на човешката стопанска дейност се сблъсква с материални и организационни ограничения е познат на хората от дълбока древност. Още в

първите глави на Библията е описана историята на Аврам и Лот, чиито стада се намножили дотолкова, че „земята не ги побираше” и единият трябва да се пресели (Битие 13:6). Неолитната революция, или преходът от присвояваща към произвеждаща икономика представлява качествен скок, бързо разделил човешките общности от първичното им състояние на баланс с природната среда. Посредством животновъдство и земеделие ранните комплексни общества произвеждат повече ресурси от непосредствените си нужди (Даймънд 2006:127). Прирастът на ресурсите позволява по-голям брой население върху единица площ, което население от своя страна произвежда и консумира все повече и повече. Ограничения на този самоусилващ се процес поставят факторите, формулирани още от Томас Малтус през 1798 г.: налична площ и плодородие на земята, епидемии на смъртоносни болести и войни. Щом хората и техните нужди станат повече от ресурсите, обществата се изправят пред отдавна познатите бариери.

В съвременното общество се е установило убеждението, че традиционните ограничения пред икономическия растеж са загубили детерминиращата си роля: новите технологии и средства за комуникация водят до промяна на икономическите фундаменти и това в бъдеще ще доведе до още по-бърз икономически растеж от сегашния (Shiller 2005:107). Възходът на медицинската наука през XX в. и т.нар. „зелена” продоволствена революция след 1950 г. действително позволяват броят на населението в света рязко да се увеличи, заедно с него и икономическият продукт. Втори мотор на растежа са богатите общества, в които броят на населението се е стабилизирал, но обемите на произвежданите и внасяните стоки и услуги продължават да се увеличават посредством ръст на личната и груповата консумация. Днес като цяло се приема, че с помощта на непрестанни открития ресурсните граници пред човечеството ще бъдат изтласквани все по-далеч и изобретателността, свойствена за човешкия вид всеки път ще намира ново решение на ресурсния недостиг (Harris 1977).

Има ли планетата капацитет да понесе непрестанното нарастване на икономиката е въпрос, който вълнува отделни умове още през XIX век. През 1972 г. е публикувано научното изследване „Границите на растежа”, което се базира на компютърни модели и твърди, че в следващите десетилетия предстои рязък срив на качеството на живота заради задаваща се ресурсна недостатъчност. Авторите начело с Донела Медоуз препоръчват на развития свят рязко да се самоограничи, за да се съхранят достиженията на цивилизацията за бъдещите поколения. През 2004 г. е публикувана осъвременена версия на този труд, която прецизира и като цяло потвърждава изводите от първата. Първоначално посрещнатата с недоверие, днес парадигмата за „границите на растежа” се коментира на най-високо политическо ниво. Най-модерен израз на тази изследователска програма е антикапиталистическото движение de-growth, твърдящо, че съвременното общество трябва да се смали в икономическо отношение, за да се вмести в носещия капацитет на планетата. Новият императив е запазване и повишаване качеството на живота чрез търсене на смисъл и щастие извън сферата на материалното (Marks 2011).

Подобна гледна точка допреди няколко десетилетия би изглеждала наивна, днес възраженията срещу нея са главно от геополитическо и идеологическо, но не и от икономическо естество. Още през 1958 г. икономистът с канадски произход Джон Кенет Галбрайт в книгата си „Общество на изобилието“ излага тезата, че изискването за непрекъснат ръст на консумацията за нуждите на масовото производство граничи с психическо заболяване на цивилизацията. Галбрайт обяснява, че принципът на измерване на икономическия резултат е сериозно объркан: важно е не само и не толкова *колко* расте, а *какво* расте: дали прирастът на brutния вътрешен продукт, измерван в пари, увеличава безсмислените играчки, смъртоносните оръжия или съвременните технологии, способни да подобрят живота на хората. През последните години се отправят фундаментални критики към оценките за икономиката, базирани единствено на прираста на БВП (Stiglitz, Sen, Fitoussi 2009). Правят се многобройни опити за разработване на по-комплексни показатели за благосъстояние.

Концепцията „устойчиво развитие“, формулирана през 1987 г. в доклада „Нашето общо бъдеще“ до голяма степен представлява компромис между идеите за икономическо самоограничаване в името на оцеляването и преследването на най-висок икономически прираст в кратък период. Понятието „устойчиво развитие“ е удобно, тъй като позволява широко тълкуване, но на практика дотук то не е довело до установяване на баланс в планетарен мащаб. 20 години след като думата „устойчивост“ навлиза в политическия речник, световният брутен продукт според сравнителните данни на Университета на Грьонинген се е увеличил с точно 100%. През 2007 г. стойността на произведените стоки и услуги в света е 49.4 пъти по-висока по сравнение с 1940 г. Тоест „устойчиво развитие“ на този етап се реализира като устойчиво бурен икономически растеж.

Ако се ангажират по-радикалните клонове на утилитарната икономическа теория, този факт може да бъде разтълкуван и в изцяло положителен смисъл. Все пак, дори да пренебрегнем въпросите за отпадъците и за невъзобновяемите ресурси, от цивилизована гледна точка географските различия в този растеж трудно може да се оправдаят. За разглеждания 20-годишен период след 1987 г. БВП на човек от населението във вече богатата Западна Европа нараства с 46%. За същия период прирастът в Латинска Америка е 30%, а в Африка 21%. Ръстът на неравенството в последните десетилетия говори, че реалното подобрене на качеството на живота в развиващите се страни е дори по-малко. В 24 страни в света – от тях 18 в Африка, като площ съответстващи на 29% от африканския континент, БВП на човек от населението в периода 1987 – 2007 г. намалява.

БВП на човек от населението в голямата африканска държава Заир е 0.8% от този в САЩ: огромното неравенство между страните не предполага универсално глобално решение на проблема за растежа и планетарния капацитет. Докато за определена група страни може да се предположи, че при настоящото равнище на технологиите и пазарите те са стигнали лимита си и всеки последващ прираст е за сметка на поддържащите екосистеми, или пък се получава посредством изнасяне на негативно екологично въздействие към трети страни,

други държави отчаяно се нуждаят от икономически растеж, за да може населението да излезе от крайна бедност. В редица случаи алтернатива на икономическия растеж са гражданските войни. В трета група страни проблемите се изразяват не толкова в икономическия растеж, колкото в начините на разпределение на икономическия продукт. Със същия икономически продукт, но по-справедливо или балансирано преразпределен, редица държави ще достигнат значително по-висок индекс на човешко развитие.

България по-скоро попада в тази трета група страни. Причините да се мисли така са няколко. Първо, страната има висок коефициент на неравенство. Съотношението между доходите на първия и петия квинтил от населението е 6.6 пъти, по данни на Евростат за 2013 г. При 5.0 средно за Европейския съюз, коефициент 6.6 освен България имат само Румъния и Гърция. За да се решат проблемите на бедността в тези страни е необходим относително по-висок прираст на БВП, тъй като голямата част от икономическия продукт при сегашния разпределителен модел ще се насочи към високодоходните групи. От социална гледна точка, такъв икономически растеж е ниско ефективен.

Също така, дори само от гледна точка на избягване на международно напрежение, някаква конвергенция между богатите и бедните страни в света е наложителна. „Устойчивото богатство“ вероятно е равнището на дохода на по-бедните европейски държави (Meadows, Randers, Meadows 2004:11). Съществува хипотезата, че преследване на БВП, по-висок от настоящия в България не е устойчиво в глобален план и трябва да се потърсят ендеогенни механизми за повишаване качеството на живота. Трето, в редица световни изследвания хората в България заявяват висока неудовлетвореност от живота си. Това не е свързано изцяло с доходите, тъй като удовлетвореността в редица страни с по-ниски доходи е по-висока от тази в България. След задоволяване на насъщното ниво, „достатъчността“ на доходите е въпрос на начин на мислене. Вероятно в българския случай са засегнати категории, оставащи извън типичния количествен икономически анализ, например възприятията за социална справедливост и различни самооценки.

Поставянето на количествения растеж на икономиката в контекста на постигането на първични икономически задачи: задоволяване на базови протребности в дългосрочен план и съответствие на икономическите резултати с положените усилия, е непопулярно от гледна точка на доминиращия финансов капиталистически модел. Различни аргументи от сферата на груповата етика и религията се привеждат като доказателство защо пред растежа на икономиката и въобще пред стопанските импулси на хората не следва да бъдат поставяни никакви ограничения (Алтмикс 2011). Друга група учени изтъкват, че подобна метафизика служи само на финансовия интерес. Прави се все по-ясно разграничение между интересите на финансовия капитал и на реалната икономика и се подновява дискусиата за вредния характер на лихвата върху капитала (Hudson 2012, Heinberg 2011).

Според американския професор по международни финанси Майкъл Хъдсън, експоненциалният ръст на сложната лихва противоречи на естествения прираст на

икономическия продукт, който се определя от плодородието на земята и производителността на труда. „Математиката на сложната лихва” според Хъдсън е в основата на сегашната криза на западната цивилизация. Съвременната форма на капитализъм е кредитната (относно различните форми на капитализъм виж Minsky 1993). Обслужването на лихвите изисква ежегодно увеличаване на продукцията, което надхвърля темпа на извличане на ресурси, позволяващ възобновяването им. От друга страна, ескалацията на лихвите подкопава самата икономическа структура, тъй като под формата на икономическа рента тя прехвърля средствата, нужни за инвестиции, към малка финансова прослойка. На теория финансовата функция следва да увеличава производителността в икономиката, но огромните сделки по сливане и придобиване на капитала на производствени предприятия в последните десетилетия показват, че тя е хипертрофирала и вече паразитира (Quiggins 2011).

Показателен е примерът, че при 5% сложна лихва номиналният размер на дълга за 14 години се удвоява. Тоест обслужването на кредит дори при сравнително умерена лихва предполага или загуба на качество на живот (в по-драстични случаи свиване броя на населението), или ръст на производството, съответно повече отпадъци и консумирани ресурси. Експоненциалният кредитен ръст надхвърля всичко познато в природния свят и подкопава не само основите на капиталистическата производствена форма, но и на екосистемите на земята. В тази връзка сравнително неизвестният днес икономист и практик Силвио Гезел още в началото на XX век призовава за „естествен икономически ред“, основан на планово обезценяване на кредита и парите (Gesell 1922).

От тази гледна точка, да се обсъдят и приложат ограничители на кредитния и съответно на икономическия ръст е в интерес на оцеляването. Но дори да се преодолее опозицията на политически доминиращите финансови кръгове, този въпрос има и други сложни измерения. Ограниченията за растежа, на които евентуално вече биха се съгласили страните с висок БВП на човек от населението, противоречат на интересите на страните, в момента постигащи най-бърз икономически растеж. Нововъзникващите икономики от Евразия и Южна Америка се стремят към западен стандарт на живот – но ако само Китай се изравни по консумация със САЩ, търсенето на ресурси в света ще нарасне двойно.

Същевременно решения и политики на национално ниво не са достатъчно прецизни за специфичните потребности на регионите. Урбанизираните територии, значително надхвърлили дългосрочния носещ капацитет на природната среда, не следва да налагат подходящите за тях самите самоограничения също и на изоставащите региони, дори те да се намират в непосредствена близост. В български контекст, тази разлика се изразява в 106% от средноевропейския БВП на човек от населението в столицата София (данни на Евростат за 2011 г. според паритета на покупателната способност), при само 23 и 25%, измерени за съседните области Видин и Монтана. В подобни случаи национални обобщения и анализи на условията за растеж не са подходящи.

Регионалните специфики изискват, най-общо, три или четири типа политики по растежа:

- дългосрочно намаляване на създавания икономически продукт чрез отрицателен растеж, т.е. мерки за смаляване чрез прехвърляне или закриване на производства;
- дългосрочно намаляване темпа на растежа или поддържането му на настоящото ниво, с фокус върху преразпределяне и качествени подобрения;
- повишаване на икономическия продукт чрез дългосрочни мерки, насочени към качеството на живота на населението в регионите.

Проблемът за бариерите пред растежа се подчинява на йерархията глобално – национално – регионално ниво. Изчисляването на глобалния екологичен отпечатък (Living Planet Report 2010) показва, че световната икономика е надхвърлила носещия капацитет на планетата още през 1980-те години и вероятният резултат от това е значително понижение на БВП и на качеството на живота още в рамките на настоящото столетие. Съответно на глобално равнище има нужда от поставяне на бариери пред по-нататъшната количествена икономическа експанзия. На национално равнище се открояват различните приоритети на страни, реализирали огромен прираст на богатството в предишни години и сега стремящи се да запазят постигнатото равнище, на страни, разполагащи с производствен потенциал и преследващи ускорен икономически растеж, противящи се на поставянето на универсални бариери от „вече богатите“, както и на страни, нуждаещи се от незабавно премахване на специфичните ендегенни и екзогенни бариери пред растежа, за да постигнат приемливо качество на живота за населението си. На регионално равнище се проявяват и много други аспекти на проблема, например стопанска култура на местното население, включително етнически и религиозни малцинства, важни за опазване уязвими екосистеми, алтернативна цена на развитието, стойност на консервацията, отчитане на екосистемните услуги и т.н.

Предмет на настоящото изследване са бариерите пред икономическия растеж. Чисто финансовите бариери излизат извън фокуса на този труд. Фактори като парична политика, държавен дълг и публични финанси, дълбочина на капиталовите пазари, банкова система и други подобни са отчетени, но тук не се изследват в детайли. Финансовите условия без съмнение имат решаващо значение за икономическия растеж – в номинално със сигурност, в повечето случаи и в реално изражение. Финансовите показатели изискват по-детайлен анализ, включващ както исторически, така и иконометрически подходи. Целите, които това изследване си поставя, са по-базови: да се направи ясно разграничение между „здравословен“ и „патологичен“ растеж на икономиката и да се акцентира върху нуждата от различни политики по растежа, които да се преследват на глобално, блоково, национално и регионално нива.

Популациите в природата разполагат с естествени ограничители за прираста на числеността си. Тези естествени ограничители понякога приемат и поведенчески форми (Wilson 1977). Също и хората в архаичните общества поддържат численост, съответстваща на носещия капацитет на екосистемата с помощта на различни социални и културни

механизми (Sahlins 1974). Очевидната липса на подобни механизми в съвременното общество е достатъчно основание да се повдигне въпроса за оцеляването на модерната цивилизация. Подобни притеснения се изказват все по-често и все по-авторитетно, но от гледна точка на следваните политики те остават маргинални. Възможно най-бързият икономическия растеж е парадигма в почти всяка страна по света, а бариерите пред растежа се приемат за пречки, които трябва да бъдат премахнати на всяка цена.

В редица държави и региони проблемът действително е огледален на планетарния: да се премахнат съществуващите бариери, задържащи разгръщането на стопанските сили. Това е и основният контекст на дискусиата за икономическия растеж в България. Тъй като в ресурсно отношение страната ни е достатъчно богата, налага се изводът, че по-бавният прираст на БВП у нас има за причина предимно фактори от организационно естество. Но още преди този въпрос да е получил окончателен отговор в нашата страна, предметът на дискусиата в света започва да се измества. Целта за максимизиране на БВП постепенно се трансформира в цели по повишаване качеството на живота и запазване на дългосрочния производствен капацитет на регионите и нацията. Засега се наблюдават ранни сигнали за този процес, но има достатъчно основания той да се разгърне.

Бариерите пред икономическия растеж винаги изразяват липса (недостиг) или наличие (излишък) на определен фактор. Следователно анализът им предполага паралелно изясняване на факторите, определящи икономическия растеж – въпрос, който въпреки внушителната литература по въпроса още не е намерил окончателно обяснение (Abramovitz 1993). Факторите на растежа, съответно бариерите пред растежа може да се обособят на вътрешни и външни според критерия доколко управлението на дадена държава/регион може да им въздейства и доколко растежът на икономиката има свойството да се самопоражда, или се нуждае от външни стимули. Друга първична класификация е, че факторите на растежа биват демографски, географски, природно-ресурсни, исторически, технологически, организационни и финансови.

Сам по себе си прирастът на икономиката не може да бъде „добър“ или „лош“. Положителният или отрицателният му ефект се определят от начините, по който той е постигнат и от начините, по които резултатът се разпределя. От национална гледна точка дори още по-съществено е с какви точно продукти и услуги икономиката нараства. Предвид широко отразените заключения на Междуправителствения панел за климата към ООН, тук няма да се доказва положението, че разрастването на световната икономика застрашава бъдещето на цивилизацията. При положение че Оценката на екосистемите за хилядолетието (МЕА) е установила деградация по стопански причини на 60% от екосистемите на планетата, както и измиране на видове с темп, надхвърлящ до 1000 пъти естествената скорост на този процес, теоретизиране относно антропогенната „вина“ не е нужно. Изследването се концентрира върху конкретните форми и възможните реакции.

2. Растеж или развитие

В масовото политическо говорене, независимо дали в левия или в десния идеологически спектър, икономическият растеж се приема за базова цел, която не се налага да бъде обяснявана или оправдавана. Икономическият растеж се представя като рецепта за преодоляване на всякакви социални недъзи, а решения, които заплашват с икономическо забавяне, се считат за вредни и „неикономически“. Не се подлага на дискусия, че икономическият растеж създава поне толкова проблеми, колкото решава: екстерналите от растежа не се оценяват. Не се дискутира и това, че нарастването на икономическия продукт не винаги води до подобряване живота на населението, особено ако качеството на живота се измери не само с консумацията, а с по-широк набор показатели.

Организацията за храни и селско стопанство към ООН е стигнала до заключението, че светът отдавна разполага с достатъчно ресурси, за да изкорени крайната бедност – стига да има желание (Сол 2009). Но и през 2015 г. милиони хора умират от глад, броят на недохранените остава близо милиард души и ситуацията скоро надали ще се промени. Това, което може да донесе промяна – също и за една пета от хората в България с доходи под линията на бедността, не е повече растеж, а друг тип развитие на икономиката.

Още през 1930-те години големият британски икономист Джон Мейнард Кейнс предусеща концептуалните промени, съпътстващи новите методи на производство. Той критикува нагласата, че дейности, които намаляват нищетата и подобряват качеството на живота на хората са представяни от консервативните среди като „развитие за сметка на бъдещите поколения“ (Keynes 1930). В периоди на стопанска депресия има достатъчно бездействащи ресурси и тяхното утилизиране с помощта на държавни политики е не просто целесъобразно, но задължително за едно отговорно правителство. Кейнс отбелязва „изключителната аномалия да има безработица в свят, пълен с незадоволени потребности“ (Keynes 1929) и насочва полемиката си срещу консерватизма във фискалната и монетарната политика, пречещ на растежа. Бездействието на трудовите ресурси и производствените мощности по време на кризи в линията на Кейнс е управленска грешка.

Британският учен, работил между двете световни войни, не прави експлицитна разлика между растеж и развитие. Все пак той дава да се разбере, че вижда качествена разлика между различните видове производство. Кейнс например критикува бизнеса, който разрушава ландшафта и отнема традиционния поминък на хората. Но заедно с това ученият доказва, че за да започне икономиката да се движи, понякога са достатъчни значителни публични разходи, независимо какви. Важно е публичните инвестиционни проекти да се подбират така, че да повишават качеството на живота в дългосрочен период – но това изрично изискване на големия икономист често остава на заден план. Това от своя страна поражда забележки, че днешната екологична криза изисква да се избере „трети път“ между традиционното кейнсианство и привържениците на строги бюджетни икономии (Sachs 2014). Последните се противопоставят по принцип на всяко нормативно

ограничение в икономиката. Редно е да се отбележи, че по времето на Кейнс екологичната криза не е част от дневния ред и той е сред първите мислители, които я предусещат.

Съставителят на първите национални икономически сметки Саймън Кузнец е отбелязвал, че числото на БВП може да вкара в заблуждение относно истинския икономически резултат (Marks 2011). В редица случаи БВП нараства, без това да води до по-добро качество на живота – показателят например реагира положително на престъпност, болести, отпадъци, войни. Скокът на икономическия продукт на Япония с 4.1% през първото тримесечие на 2012 г., дължащ се на разчистването на пораженията след опустошителното земетресение през март 2011 г. е свидетелство за това. През 1962 г. Робърт Кенеди в силна предизборна реч заявява, че БВП не измерва „всичко онова, заради което си струва да се живее“ и призовава за нови приоритети в икономиката. Тази оценка остава встрани от общественото внимание, тъй като скоро след това Кенеди става жертва на атентат.

Разграничение между растеж и развитие на икономиката дълго време не се прави: приема се, че рецесиите винаги са връщане назад, а периодите на бум – „прогрес“. В популярния учебник *Urban Economics* съждението, че благото на обществото пряко зависи от количеството на продукцията, не се подлага на дискусия: „Може би най-важната причина за бедността е бавният икономически растеж. Казано по друг начин, най-мощното средство за намаляване на бедността е икономическият растеж“ (O’Sullivan 1996: 320). Друг автор от неоконсервативната школа дава дефиниция за „икономическо развитие“ като постоянно увеличение на стоките и услугите, които може да си купят хората.

В основата на това вкоренено убеждение, че растежът е добър за всички, без значение как се разпределя резултатът, стои хипотезата за „процеждането“ (trickle-down). Тя твърди, че ако високодоходните групи реализират достатъчно голям прираст на богатството си, те ще го пренасочат в инвестиции и създаване на заетост и така ще подкрепят доходите на останалата част от населението. Заедно с това, богатите ще способстват и технологичното обновление на икономиката. Ако повече ресурси отидат в групите с по-ниски доходи, те ще ги изхарчат, вместо да ги спестят и възможността за инвестиции ще бъде пропиляна. Подобна гледна точка изисква не само съхраняване на неравенството, но и възможно най-голям икономически прираст, за да може нещо в крайна сметка да достигне и до най-ниските доходни групи. Този сценарий през последните години е подлаган на остри критики и може да се приеме за емпирично опроверган: високите доходи на най-богатите определено не водят до подобряване положението на по-бедните (Quiggin 2011:137, Стиглиц 2011, Чомски 2007).

Друга група учени изтъкват, че моделът „развитие чрез максимален растеж“ е не само социално несправедлив, но вече и невъзможен. През 2011 г. Ричард Хайнберг констатира, че светът е навлязал в „нова ера“, характеризираща се с край на икономическия растеж. Според него, в развития свят в бъдеще е възможно да има тримесечия или години с положително изменение на БВП, но общата тенденция е към застой или дори намаление.

Според автора, през последните 150 години светът е привикнал към средно 3% годишен растеж. Това са поне пет поколения и обществото е програмирано да очаква експоненциално нарастване – факт, достатъчен да обясни недоверието на повечето днешни коментатори, че се задават промени във фундаментите на западната икономика.

Три процента ръст на пръв поглед не изглеждат внушително, но формулата на сложната лихва, т.е. прирастът на прираста, предполага удвояване на първоначалното ниво на икономиката с подобен темп за само 24 години. Реалното нарастване е дори по-бързо – удвояването се извършва вече за 20 години. През 1967 г. световната икономика произвежда продукция за 12 трилиона долара, през 1987 г. за 24, а през 2007 г. – за 48 трилиона. Силата на сложната лихва става ясна от следния прост пример: при високото ниво на търговския дълг в САЩ, дори сравнително скромна цена на капитала от 3% коства 6% от БВП. Ако икономиката расте средно с 3%, лихвата ще „изяде“ не само прираста, а и 3% от „главницата“. Накрая кредиторът ще притежава всичко. „Нужен е много растеж, само за да бъде възможно изплащането на лихвите“ (Heinberg 2011: 287).

Хайнберг формулира три основни фактора, които „твърдо се изправят на пътя на по-нататъшния икономически растеж“: изчерпване на важни ресурси, включително фосилни горива и минерали, засилване на негативните екологични въздействия от извличането и използването на ресурсите, както и финансови смущения, свързани с неспособността на настоящите парична, банкова и инвестиционна система да обслужват купищата правителствен и частен дълг. Взаимодействието на тези три големи заплахи вещае бедствия, които ще спъват икономическия растеж. Те ще включват, но няма да се изчерпват с:

- промяна на климата, водеща до суши, наводнения, масови епидемии, смърт заради глад.
- недостиг на енергия, вода и минерали.
- вълни от банкови фалити, банкрути на компании, прекъснати жилищни ипотечи.

Подобни предупреждения в светлината на световната икономическа и финансова криза след 2007 г. не будят учудване. Но има икономисти, които далеч по-рано проследяват доминиращите тенденции и заключават, че икономическият растеж далеч не винаги води до положително икономическо, още по-малко обществено развитие. Такъв автор е британският икономист с германски произход Ернст Фридрих Шумахер, който през 1973 г. публикува програмното произведение „Малкото е прекрасно“. В него Шумахер – дългогодишен главен икономически съветник на Националния въглищен борд на Великобритания, обобщава: „Идеята за неограничен икономически растеж, още и още – докато всеки се насити с богатство, трябва да бъде подложена на въпрос от поне две страни: наличието на базови ресурси... и капацитетът на околната среда.“ Авторът цитира думите на Махатма Ганди: „Земята дава достатъчно, за да задоволи нуждите на всеки един

човек, но не и неговата алчност.” Редукция на нуждите е онова, което ще ни спаси от задаващите се сътресения. (Schumacher 1973:15).

Според Шумахер, който през последните години привлича внимание с концепцията си за „будистка икономика”, методите и инструментите, подходящи за справяне с (тогава все още) задаващата се екологична криза, трябва да притежават следните отличителни черти:

- да са достатъчно евтини, за да може да се ползват от всеки един човек;
- да са подходящи за приложение в малки мащаби;
- да са съвместими с вродената човешка нужда от креативност.

Тези три алтернативни принципа за развитие на икономиката според Шумахер са достатъчни да гарантират перманентността във взаимоотношенията между човека и природата. Но ако само един от тях отсъства, нещата няма да се развият добре. Икономистът отчита, че тези нови принципи изискват „дълбока преориентация на науката и технологиите”, както и на ценностите в обществото: акцент върху мъдростта на дългия здрав живот, а не върху хитростта на максимализирането на краткосрочния резултат.

Тази изпреварила времето си гледна точка поставя много въпроси, включително належащото отделяне на развитието от растежа както в теоретичен, така и в политически план. Организмите и съобществата в живия свят след период на бурен или по-плавен растеж винаги достигат момент на зрялост, когато ръстът затихва. Утихването на растежа може да има две причини: генетична и ресурсна (когато наличните ресурси вече са консумирани). Естественото развитие, в зависимост от аналитичното ниво, всеки път завършва със смърт или еволюция. Научният подход приема, че трансформацията на екосистемите, видовете и популациите далеч не гарантира „прогрес”, а само запазване във времето чрез предаване на най-ценните за оцеляването гени или мими (Dawkins 1976). Западната цивилизация през последния век и половина преминава през безпрецедентен период на експоненциален растеж, който я поставя в доминиращо положение на планетата. Този растеж няма аналог не само в историята на цивилизациите, но и в геологията, тъй като дотук нито един вид на планетата не е доминирал и трансформирал екосистемите в такава степен, както западният човек (Вернадский 1922).

Въпросът, отговорът на който ще предопредели не само бъдещето на икономиката, но вероятно и оцеляването на човешката цивилизация, е доколко западният тип общество ще успее да преустанови растежа си и да премине в стадий на зрялост. Безграничен растеж в полузатворена система с ограничени ресурси е невъзможен: тази постановка като цяло вече не буди възражения. Но спирането на растежа, дори временното му забавяне, повдига проблеми от най-различно естество. На първо място, това е неприемливо за финансовата и кредитната система. Второ, масовата продукция, търсеща икономии от мащаба не позволява свиване на обемите. Трето, вече беше изтъкнато, че в десетки държави

алтернативата на растежа е граждански войни. Следователно ограничаването на растежа на политическата карта на света изисква селективен подход и солидарност – извънредно трудни предпоставки в днешната политика.

Въпреки всичко, съществува необходимост да се направи разграничение между растеж и развитие. Концепцията за устойчиво развитие, което дотук не е успяла да доведе до преосмисляне на политиките по ускорен растеж, трябва да стори път на друго послание. Логически то следва да се състои от две базови положения: универсално задоволяване на насъщните нужди, от една страна, и трансформация на масовата икономическа култура в посока на по-голяма духовност и екологична осъзнатост. Този вид развитие може да се определи като културно, съответно необходима е трансформация на концепцията за устойчиво икономическо развитие в концепция, послание и политики за културно и солидарно развитие.

Изоставянето на икономическата система, пригодена към фазата на растежа в дългите стопански цикли без съмнение ще доведе до сътресения в обществото. Може да се обособят най-малко четири нива на съпротива. Първото и вероятно най-сериозно е кредитното. Според Банката за международни разплащания към първото тримесечие на 2014 г. глобалният кредит само в USD, EUR и JPY надхвърля 100 трилиона долара. Според консултантската компания McKinsey, общият размер на кредита на планетата е дори 200 трлн. долара. Обслужването на този дълг е основен мотиватор за икономически растеж. Дори отпускането на нови заеми да се преустанови, изплащането на старите ще се проточи с десетилетия и ще породи производствена спирала, която ще окаже достатъчно голям натиск върху ресурсите на планетата. Връщането на дълговете в съвременния свят е не само институционално гарантирано – в повечето случаи големите кредитори разчитат и на различни лостове за принуда над длъжника, включително военна сила в драстични случаи.

Едва в края на 2013 г. на достатъчно високо политическо ниво – от бившия финансов министър на САЩ Лари Самърс, бе повдигнат въпросът за уместността на борбата срещу кризата в развитите западни държави чрез стимулиране на кредитирането посредством осигуряване на евтина ликвидност на банките. Конкретните мерки за намаляване на дълговия товар в света – ако до такива се стигне, ще се забавят с десетилетия. Носещият капацитет на планетата вероятно не разполага с подобно време за изчакване. На глобално ниво днес се случва това, което мотивира Джон Кейнс през 1919 г. да напише първия си по-значим труд „Икономическите последици на мира”: така, както обслужването на дълговете на победена Германия е невъзможно за сриналото стопанство след Първата световна война, обслужването на дълговете на обхванатия от нишките на кредитната система днешен свят е непосилно в дългострочен план. Тогава, както и сега, този факт е останал незабелязан известно време и е довел до тежки колизии.

Второ ниво на съпротива срещу ограничаването на растежа е по линия прираста на населението. В определени държави, региони и социални групи високата раждаемост се

превръща в патологичен фактор в социално отношение. Въпреки това, мерките за семейно планиране и по-широкото използване на контрацептиви не са популярни. Причините за това са няколко. Обществата, традиционно разчитащи на селско стопанство, виждат в многобройното семейство работна ръка, нужна за традиционния тип обработване на земята. Някои религии се противопоставят по принцип на контрола на раждаемостта. Не е за пренебрегване и това, че многобройното бедно население е по-лесно за диктаторски тип управление, отколкото по-малобройното и заможното население. Също и за нуждите на кредитната система постоянният и висок прираст на населението е желателен.

Трето ниво е консюмеризмът – потреблението като начин на живот. В западния свят на потреблението се гледа като на задължение и посланието „спаси икономиката с портмонето си” е отправяно неведнъж през медиите по време на рецесии. За капацитета на масовото производство задоволяването на нужди и потребности вече не е достатъчно – трябва да се създават нови нужди и потребности, за да може презадоволеният западен човек да бъде заставен да купи още нещо, в повечето случаи на кредит. Консумацията на западния свят играе роля в поддържането на световния политически и икономически баланс посредством валутния глобален ред. Търсенето на резервна валута, най-вече USD, е свързано с постигане на търговски излишъци от страна на развиващите се страни, които трябва да бъдат посрещнати от дефицити на Запад. Ескалацията на консумацията в САЩ неведнъж е посочвана като път за повишаване благосъстоянието в развиващите се страни. Казано по друг начин, разточителството се използва като път за излизане от бедност – което би могло да съответства на истината единствено ако ресурсите за производство и консумация бяха безкрайни.

Четвъртата степен на съпротива срещу ограничаването на растежа е неявна, вкоренена в човешката психика чрез еволюцията на културата. В много общества, особено след излизането им от първичния природен баланс, разхищението се приема като белег за икономически и социален успех (Веблен 1899, Маркс 1858). Според философа Жан Бодрияр, и в модерния свят протича непрекъснато ритуално унищожаване на богатство: онзи дял от социалния продукт, който някога се е губел като дарове за боговете, днес се заличава чрез безсмислена консумация от страна на богатата класа. Властта в обществото използва разхищението, за да създава недоимък като психическо и материално основание на своето управление. Растежът е необходим за поддържане на стремежа към максимално самообогатяване. Колкото по-малко са наличните ресурси, толкова повече обществото, изградено върху ценностите на материалния успех, ще отдава почит на нарастването на богатството, което предполага ескалация на личните богатства.

Развитието, което следва да измести растежа като социално – икономическа доктрина, за да се намали и канализира антропогенният натиск върху природната среда на планетата, вече не е само морален въпрос. Човешката икономика от много време насам се сблъсква с границите на капацитета си да нараства. В много бедни страни от третия свят, т.нар провалени държави, прирастът на населението задълбочава социалните, стопанските и

политическите проблеми, вместо да ги решава. Там доходът на човек от населението се понижава. В редица по-богати страни растежът на реалната икономика отдавна се е преустановил и прирастът се осъществява най-вече чрез услуги, значителна част от които се оказват на слабо развити страни. През 2000 г. индустриалното производство в ЕС-15 е с близо 3% по-високо спрямо нивото през 2013 г. При равнището на производството през 2010 г. взето за база 100, през 2000 г. Франция и Великобритания имат индекс 112, Италия – 117. През 1990 г. Франция, Италия и Великобритания отчитат по-високо ниво на индустриално производство, отколкото през 2010 г.

Трансформацията от производство към услуги понякога е сочена за механизма, който ще реши ресурсните проблеми на планетата – тоест ще спаси модела на развитие, основан на растежа. Такава трансформация действително се случва в най-развитите страни, но общият индекс на индустриалното производство в света не намалява. Същността на процеса е изнасяне на индустриалните производства в региони с по-ниски пределни разходи, включително по-ниски работни заплати и занижени екологични стандарти. Тъй като замърсяванията и промените в климата не признават граници, преходът от производство към услуги в рамките на досегашната доктрина за растежа не може да бъде не само глобално, но и национално решение.

3. Демографията като стимул и бариера за развитие

Рязкото нарастване на броя на населението след индустриалната революция обикновено е разглеждано като пряко следствие от икономическия растеж. Логиката е, че прирастът на богатата, съпътстващ новите производствени форми е позволил поддържане на по-голям брой на населението – тоест, довел е до появата на „допълнително” население (Хайек 1988). Зависимостта е много по-сложна и следва самоусилващ се кибернетичен процес. Именно нарастващият брой на населението в големите градове е онзи фактор, позволил образуването на пролетариат, който да работи в новите фабрики. Тоест без това „допълнително“ население индустриалният растеж би бил невъзможен. Неведнъж е изтъквано, че липсата на пролетариат в България, дължаща се на преобладаващото селско население, което не изпитва тежки материални лишения, е забавила капиталистическия икономически растеж на страната между двете световни войни (Даскалов 2005).

Кибернетичната система „население – растеж“ се задейства още в прединдустриалните епохи. В прекапиталистическа Европа стопански разцвет изживяват градските райони – местата, където плътността на населението е преминала определен критичен праг (Бродел 1967). Според френския историк гъстотата от примерно 25-30 души на кв.км. поражда нов тип стопански отношения. Тя отключва непознати дотогава механизми: сътрудничество, творческа конкуренция, нужда от непрекъснато обновяване на методите и съпоставка с най-добрите образци. По-многобройното и плътно живеещо население е ключова

предпоставка за икономическо развитие – както и икономическото развитие води до нарастване на броя и плътността на населението.

Процесът „ръст на населението – ръст на икономиката” е дискретен, тоест има качествено различни състояния, обособени от количествени прагове. Общата зависимост е, че увеличаването на населението води до икономически растеж, но след определен критичен праг числеността на хората се превръща в отрицателен фактор, предизвикващ упадък на икономиката и на цялото общество. Американският биолог с интереси към социалната история Джаред Даймънд в книгата си „Колапсът” дава многобройни примери на общества, които са се разраснали прекомерно благодарение на някое специално умение или вследствие на миграция в богат на ресурси район (Diamond 2005). Новите производствени форми водят до ескалация на населението, а тъй като селското стопанство и въобще свързаните с природните ресурси отрасли се характеризират с намаляваща производителност, преживелите експанзия общества стават зависими от маргинални фактори, например ниско производителни земи. Временни периоди на влошаване на климатичните условия, както и други външни въздействия, са в състояние на стресират населението в такова общество и да задействат Малтусианските ограничители.

Предизвикателството е още по-голямо, когато неблагоприятните условия се задържат дълго време. Тогава обществото има три изхода: или да се прости с усложнената си вследствие на първоначалното разрастване социална структура и да се трансформира в по-прости форми, или да мигрира, или да загине. Южните райони на Северна Америка дават пример и за трите социални решения: загиналата цивилизация на анасази, упадъкът на империята на майте, продължили да обитават земите си на равнището на съседните архаични народи, както и вероятната миграция на олмеките (Barbier – Mueller 2001).

Тъй като в глобален план опцията за миграция не съществува, интересът на икономическите, социалните и историческите области на познанието се насочва към опростяване на социалната структура като изход от стопанската претовареност на планетата – тоест към начините на живот, изискващи по-малка консумация на ресурси.

Зависимостта между ресурси и население във всички случаи не е пряка, както предполага математическия модел на Малтус. Още в средата на XX век представители на Марксистката школа с право отбелязват, че демонстративната консумация на елитите често оказва по-сериозен натиск върху ресурсите по сравнение с масовата консумация на населението. Амбициозният труд на популационния биолог Питър Турчин и на историка Сергей Нефьодов „Секуларни цикли“ прави опит за изграждане на синтетична теория между двата подхода – на ресурсната детерминираност и на класовата борба (Turchin, Nefedov 2009). Авторите обозначават теорията си като демографски – структурна и приемат, че секуларните (много дълги, епохални) цикли в аграрните общества преминават през четири основни фази: експанзия, стагфлация, криза и депресия.

Класовият фактор, или аспирациите на елитите към ограничените ресурси, става най-явен във фазата на депресия. В модела на Турчин и Нефьодов, депресията се асоциира с траещ няколко поколения период на вътрешна нестабилност, държавна дезинтеграция, дори граждански войни. По класическия Малтусиански закон, намаляването на населението би следвало да доведе до ръст на работната заплата, поевтиняване на храните, съответно до нов период на експанзия. На практика историята показва, че населението, респективно икономиката трудно се връща към растеж, след като е претърпяло рязък спад. Същият парадокс на пазара на труда е известен под термина хистерезис (Akerlof, Shiller 2010). Човек, останал продължително време безработен, трудно може да си намери работа дори в период на засилено търсене на труд в икономиката. Обяснението е, че във времето, когато е стоял „празен“, безработният е загубил трудовите си навици и уменията си. За работодателя е по-изгодно да наеме неопитен служител, отколкото отпаднал по някаква причина от пазара на труда работник. По същата логика в период на депресия икономиката и населението се оказват лишени от ключови условия, правещи възможни новия растеж: стабилност и предвидимост на средата, власт на закона, благосклонни към частната инициатива институции и редица други. Едва след период на „пречистване“, свързан с подмяна на елитите, икономиката се връща към експанзия.

Специално по отношение въздействието на елитите върху демографската динамика, двамата цитирани автори доказват, че управляващите класи имат склонност да се „самоизяждат“ - неконтролираното изземване на ресурси в един момент унищожава икономическата структура, а това в по-късен етап разклаща властта на същите тези елити. Моделът може да се проследи в „чист“ вид в Средновековна Англия (1150-1485 г.) Експанзията и последвалата стагфлация към 1300 г. удвояват населението на страната. Напълно в съгласие с теорията на Малтус, в този момент работните заплати рязко спадат, храната поскъпва, а рентите за земята се повишават няколко пъти. Така в поземлената аристокрация се оказват повече ресурси и броят на благородниците нараства почти тройно – повече, отколкото е прирастът на обикновеното население.

Демографският натиск води до рязко влошаване условията на живота за обикновените хора. Но механизмите за това не са само пазарни (заплати и ренти), а и класови. Разчетите показват, че феодалите в началото на XIV в. изземват 38% от дохода на селяните, църквата 12%, а кралят – едва 2%. За обикновения човек остават под половината от произведените от самия него ресурси и при няколко последователни лоши реколти той на практика е изправен пред риск от гладна смърт.

Моментът на кризата в секуларния цикъл на Средновековна Англия е ясно открит: няколкото вълни на чумата след 1349 г. заличават половината население на страната. Според малтусианския модел, това би следвало да вдигне заплатите и да поевтини храните – но на практика елитите се споразумяват и замразяват надниците и цените на равнището от 1348 г. Едрите феодали формират големи въоръжени свити и успяват да държат селяните в подчинение до 1380 г. След това системата се „чупи“: следват пет или шест

селски въстания, самите феодали започват да нарушават споразумението си, конкурирайки се с по-високи надници за оскъдната работна сила, в крайна сметка цената на труда се вдига повсеместно и рентите отново намаляват. Но тогава се оказва, че производственият потенциал на обществената система е непоправимо увреден след периода на прекомерно изземване по време на кризата. Нов период на експанзия на населението и на икономиката в Англия настъпва чак към 1520 г. (Turchin and Nefedov 2009: 39-56).

Този по-дълъг пример от средновековната история има за цел да илюстрира, че niskият брой на населението е ключова бариера пред растежа. Неблагоприятната ситуация за производството и потреблението, произтичаща от niskата гъстота на населението е трайна и от нея трудно може да се излезе с командни мерки. Този извод е ценен с оглед на политиките за регионално развитие в България, където на места плътността на населението е спаднала под прага, нужен за разгръщане на капиталистически отношения според Бродел – 25-30 души на кв.км.

Малкият брой на населението е бариера пред икономическия растеж по редица причини. Той означава по-малко потребители, но и недостиг на работна ръка. Затова инвеститори избягват да разполагат производствени мощности в региони или държави в демографска криза. В съвременния свят ситуацията се усилва от политиките на мултинационалните компании: в редица случаи пределната доходност от производство и продажба на национално адаптиран продукт не е достатъчна и големият бизнес заобикаля демографски „бели полета“. От финансова гледна точка депопулацията веща опасност за обслужването на държавния дълг и за поддържането на солидарна пенсионна система. Тези слабости са обобщени от библейската мъдрост „Там, където няма мъдро ръководене, народът загива“.

На другия полюс, страните с многобройно население си гарантират икономически растеж само благодарение на демографския фактор. В САЩ например повечето компании, заемащи челни места в света по обем на продажбите и пазарна капитализация, в общия случай нямат необходимост да изнасят продукцията или услуги в чужбина, за да постигнат целевите си резултати. Огромният вътрешен пазар е достатъчен за дейността им и износът служи по-скоро за стратегически цели, отколкото за поддържане на паричния поток, съответно и пределните разходи на компанията за маркетинг, транспорт и др.под. спадат. Една от причините за икономическите успехи на Полша – единствената страна в Европейския съюз, която не изпадна в рецесия след финансовата криза на 2008 г., е населението, наброяващо 45 млн. души. На голям вътрешен пазар е възможно да се постигат икономии от мащаба. Той е привлекателен за чуждестранни инвестиции и като гарантирани продажби, и като налична работна ръка. Ако демографските тенденции са благоприятни, компанията има интерес за дългосрочно присъствие в дадена страна, съответно внимава за публичния си образ и следва социално отговорни практики.

Разбира се, и в наши дни съществуват екстремни случаи, в които твърде големият брой на населението се явява спирачка пред развитието – както на национално ниво (например

Бангладеш), така и на регионално. Изчислено е, че задръстванията в европейските големи градове водят до загуба (пропуснати ползи заради забавяне и директни щети върху здравето на хората заради замърсяване на въздуха и стрес) на 2% от икономическия продукт, което в мащабите на богатите държави се равнява на много милиарди. В бедните пренаселени държави ресурсите трудно стигат за изхранване на населението и отсъства потенциал за спестявания, което отнема възможността за инвестиции и обрича икономиката на изостаналост. В същото време многобройно население е нужно за целите на диктаторските режими – за поддържане на многочислена войска и ниска цена на труда за големи инфраструктурни проекти. Според Самюел Хънтингтън, многобройното младо и бедно население без шансове за адекватно развитие на пазара на труда в една страна е гаранция за политическа нестабилност.

Зрялата класическа икономика твърди, че най-голямото богатство на една държава е населението, най-вече неговата физическа и нравствена сила. Според Алфред Маршал, въпросът за населението не просто е част от изследователската програма на икономиката, а е централен в нея. Въпреки това, съвременната практика често разглежда грижата за здравето и силата на населението като бариера пред растежа. „Глобалната миграция на бизнеса“ предполага стъпалообразно пренасяне на производствени мощности в дестинации с най-ниски производствени разходи. Много от завоеванията на работниците в богатите капиталистически общества като пенсионно и здравно осигуряване и компенсация за безработица се приемат за утежняващ разход при нови инвестиционни проекти, които от своя страна се насочват – съответно и растежът на икономиката, към държави с по-малко социални претенции. Това е и една от причините за индустриалния възход на Китай.

Тези съображения са валидни в рамките на досегашния модел на максимално възможен растеж. Според поделението на ООН за населението, към 2050 г. на планетата ще живеят над 9 млрд. души. Около 90% от очаквания прираст ще бъде в Африка и Азия – в по-голямата си част в страни с нисък стандарт на живота, което ще повдигне още по-силно въпроса за изхранването, както и за миграцията. В 40 държави, предимно в Европа, населението до 2050 г. се очаква да намалее, което е предизвикателство пред здравната и социално-осигурителната системи. Все пак, като цяло демографският взрив се приема за по-сериозен проблем от обезлюдяването – релевантното за България демографско развитие. Прави впечатление, че с изключение на няколко силно развити островни държави, в периода след 1990 г. населението е намаляло главно в бившите социалистически страни, като България и Молдова заемат челни места. Това може да намери няколко различни, включително противоположни обяснения.

От една страна, политическата изолация на тоталитарните режими десетилетия е спирала миграцията и след отмяната на ограничителните режими голяма част от населението излиза в чужбина в търсене на по-добри трудови условия. Този процес е характерен не само за държавите от бившия социалистически лагер: в Ирландия, Исландия, Гърция и в

много други страни, преживяващи икономически и социален срив, икономическата миграция води до рязък спад на броя на населението. Например в Латвия след кризата през 2009 г. емигрира около 10% от населението. В страните от бившия СИВ този процес е най-силно изразен. Може да се предположи, че възприетите там икономически политики след 1989 г., следващи модерните тогава принципи на шокова терапия, са подсилили демографския стрес. Разпадането на индустрията на социализма, водеща до липса на икономически перспективи за големи групи от населението, е сериозен стимул за ниска раждаемост. В бившите социалистически страни тя изразява загуба на доверие в бъдещите перспективи. Депопулацията на бившите социалистически страни е потвърждение, че математическият модел „ресурси – население“ се нуждае от корекции при отчитане на социалните фактори.

В света са известни много примери на национални политики за броя на населението. Най-известният пример дава Китай с политиката за едно дете след 1979 г. Тя се оказва ефективна за ограничаване на числеността на населението, но води до редица изкривявания: в китайската преса поколението на едно дете е известно като „деца – императори“, на които семействата не отказват нищо. Също така, предпочитанието на семействата към мъжки деца води до силно изкривено съотношение между половете на раждащите се деца (процесът на фаворизирането на мъжко потомство е характерен за цяла Източна Азия), което от своя страна е предизвикателство пред бъдещия репродуктивен статус на държавите. Политиката по ограничаване на населението в Китай дава основание на редица пазарни експерти да предричат, че възходът на милиардната икономика ще е кратък.

Национални политики за стимулиране броя на населението са наблюдавани в Иран по време на войната с Ирак – с цел увеличаване числеността на войската. Същата политика заявява експанзионистично настроеното управление на Турция след 2000 г. В Румъния по време на социалистическия режим на Николае Чаушеску са прилагани агресивни политики за увеличаване на раждаемостта, които са посрещнати силно отрицателно от населението (Glenny 2013: 420). Опитът на Китай, който може би е изправен пред демографски дефицит, също говори, че посредством команден подход в условия на поне относителна демокрация е по-лесно да се постигне ограничаване на раждаемостта, отколкото насърчаването ѝ.

В рамките на една страна различната скорост на прираст или дори противоположното развитие в числеността на население в регионите е по-скоро правило. Политиката на централната власт може да влияе върху числеността на населението в регионите посредством базови механизми като транспортна достъпност и медицински услуги – включително с цел обезлюдяване и поддържане на ниско ниво на развитие в „бунтовни“ райони. Често са правени опити за изграждане на различни индустрии в по-слабо населени райони като начин за стимулиране на демографски ръст. Достъпът до кредит и наличието на пазари за продукцията са други икономически фактори, определящи

демографското развитие на регионите. От друга страна, в света има редица примери, когато региони с по-ниска гъстота на населението са се възползвали от това за създаване на индустрии с висока добавена стойност, свързани с производство на чисти храни, туризъм с наблюдение на диви животни и други подобни.

Най-изразеният демографски процес в света е ускорената урбанизация. Според най-новите данни на ООН за 2014 г., в градовете в света днес живеят 3.9 млрд. души – значително повече от половината от населението на планетата. Към 2050 г. се очаква броят на градските жители да достигне 6.3 млрд. души – толкова, колкото е било населението на цялата планета през 2002 г. Това от една страна може да се разгледа като благоприятен фактор за природната среда, тъй като концентрацията на човешкото население би могла да намали антропогенния натиск върху природната среда, например чрез по-ефективни решения за отпадъците и снабдяването с вода, храна и енергия (The World Bank 2010). От друга страна, населението в градовете е подложено на по-голямо замърсяване, а пренаселеността на бедняшките квартали в новите мегаполиси стимулира безработица, престъпност и агресия. По думите на Ернст Шумахер, миграцията на бедно население към мегаполисите „отравя икономическия живот“.

Очаква се до 2050 г. селското население на планетата да намалее с 300 млн. души. Ръстът на селското население вече се е преустановил, докато градското население продължава да нараства експоненциално. Демографските прогнози на ООН предвиждат населението на Земята да се стабилизира, т.е. да постигне устойчивост чак към 2100 г. при численост от 10.85 млрд. души. Към този момент населението на Земята ще е със 115% по-високо спрямо числеността към 1987 г., когато концепцията за „устойчиво развитие“ беше първо предложена и започна да се налага в политическия речник. S – образната крива, характерна за повечето социални, включително икономически процеси, вероятно ще се реализира и на глобално равнище по отношение населението, но траекторията ѝ, зададена при сегашните детерминанти на демографското развитие, гарантира многократно нарастване на натиска върху природната среда само заради количествения прираст, без да се отчита стремежът към по-голяма консумация или по-добро качество на живота.

Свиването на селското население за сметка на градското води със себе си промяна, която има значителен, все още недостатъчно оценен стопански риск: загуба на традиционно екологично знание. Многобройните традиции и ритуали, включително хранителни табути и природен календар са помагали на хората да се адаптират към големите природни цикли, знанието за които излиза извън границите на конкретното поколение. Изоставянето на земята и миграцията към мизерните предградия е свързано със загуба на ценни методи за справяне с трудностите в средата. Освен това, то може да причини сериозна психическа дестабилизация (Smith 2010). Възможно е да се окаже, че най-голямата стопанска пречка, произтичаща от демографската бомба, не е количествена или дори структурна, а психологическа. Дистанцираният от природата живот в големи градове и бързата утилизация на „лицето на Земята“ вече е довел до появата на нови психически болести.

Дотук западната индустриална цивилизация отлага прогнозата на Малтус, че ръстът на населението винаги води до популационен крах заради недостиг на ресурси. По думите на антрополога Марвин Харис, прирастът на населението е в надпревара – но не с ресурсите, а с новите технологии за производство. Както отчита Естер Бозерап, Малтус греши, че производителността на земята е фиксирана: често по-големият брой на населението води до въвеждането на нови, по-производителни земеделски практики (Boserup 1984). Тази зависимост е доказана от агронома, носител на Нобелова награда за мир Норман Бурлаг с т.нар. Зелена революция, довела до внушителен прираст на аграрната продукция в развиващия се свят. Съвременната селекция и генетика засега отлагат демографския колапс, тъй като осигуряват геометрично нарастване на ресурсите. Но, по думите на Харис, дори населението да вземе временно предимство, надпреварата между численост и ресурси не се преустановява. Въпросът за изхранването в свят с 11 млрд. жители, в който последиците от антропогенно предизвиканата промяна в климата тепърва ще се проявяват, е отворен.

4. Ограничители за растежа в животинския свят и в архаичните общества

Независимо от доминиращото положение на планетата и от постигнатия научен и технически напредък, човешкият вид не може да скъса връзките си с природния свят. Дори преодолял някои непосредствени въздействия на естествената селекция, човекът надали ще надскочи фундаменталните биологични закони (Фукуяма 2002). Проблемът за популационната динамика и за носещия капацитет на средата е проучен задълбочено и многостранно от различни клонове на биологичната наука. Заради фактора на човешката култура, определящ уникалното човешко качество, не е уместно да се правят аналогии между природа и човечество. Въпреки това, на по-високо аналитично ниво познанието за физиологичния и популационния растеж не просто е възможно, а е наложително да проникне в периметъра на вниманието на икономическия растеж и развитие.

В основополагащия си труд „Социобиология“ биологът Едуард Уилсън синтезира различните фактори, които ограничават несъразмерното разрастване на животинските популации (Wilson 1975: 80-99). Обособени са две главни групи лимитиращи фактори: които зависят от плътността на популацията и такива, които не зависят от нея. Пример за вторите е избухване на островен вулкан, който унищожава 50% от популацията на даден вид и така лимитира числеността му. В по-честия случай като ограничител за популациите действа рязката промяна на климатичните условия. Според Уилсън, един вид, който за стабилизиране на числеността си разчита само на фактори, които не зависят от плътността на индивидите в популацията, има по-малко шансове за оцеляване в еволюционния процес. Обяснението на тази закономерност е, че ако видът се размножи дотолкова, че да надхвърли носещия капацитет на средата, числеността му след това рязко спада заради изчерпване на ресурсите. Възстановяването на вида протича много по-трудно от

първоначалното разрастване – особено ако отсъстват свързани с плътността на популацията механизми, които да засилят раждаемостта в ниско ниво. Закономерността в ниските фази на секуларните цикли, установена от Турчин и Нефьодов, намира потвърждение и в биологията.

Големият брой животински видове, включително и висшите бозайници, са развили по-фини механизми за регулиране на числеността си. Уилсън констатира „поразително разнообразие от биологични отговори“, тясно свързани със социалното поведение на животните. От една страна, много от тези отговори се осъществяват чрез социалното поведение, от друга страна социалното поведение до голяма степен се обяснява именно с необходимостта от популационен контрол. Известният учен разграничава следните механизми за регулиране числеността на популациите:

- Емиграция: вероятно най-честа реакция, свойствена както за едноклетъчни, така и за птици и бозайници. Мигрантите обикновено са млади, болни или в подчинено положение животни – губещите в териториалната битка. Енциклопедичен пример за подобно регулиране на числеността е „маршът на лемингите“. Друг характерен пример дават прелетните скакалци, размножаващи се в някои сухи райони на Източна Африка. Ако в периода на растеж те регистрират пренаселеност, се задейства механизъм, при който след три поколения скакалците се превръщат в „машина за летене“, способна да преминава стотици и даже хиляди километри, съответно да намали първоначалното популационно напрежение в местата за размножение.
- Стрес и ендокринно изтощение. Повишената гъстота в популациите може да причини забавяне на растежа, забавяне на половото съзряване, понижена устойчивост на болести, недостиг на кърма. След масово измиране на зайци *Lepus americanus* е установено, че трайната пренаселеност води до прекомерна ендокринна реакция, от която животните не могат да се възстановят и умират, дори да бъдат преместени в по-благоприятни условия.
- Намалена плодовитост. Добре документирана е при гълъби и плъхове, като механизмът действа посредством затруднен от многократни копулации пренос на сперма.
- Забавяне развитието на индивидите.
- Конкуренция за общ ресурс. В този контекст са разгледани също и хищничеството и болестите като лимитиращ броя на индивидите фактор. В отношенията „хищник – жертва“ е характерно, че ограничителят действа двупосочно: както по отношение на жертвите, така и по отношение на хищниците. В еталон се е превърнало проучването на популациите от вълци и лосове на отдалечения остров Айл Роял. В

този строг резерват в началото на ХХ прониква стадо лосове, а по-късно и глутница вълци. Двете популации са силно зависими един от друг, като увеличаването броя на вълците води до намаляване броя на лосовете, което води до намаляване броя на вълците – и ново увеличение броя на лосовете. Равновесна численост на двата вида не е постигната, но трябва да се отчетат и някои външни фактори, смущаващи системата, както и циклите на растителността на острова.

- Генетични промени.
- Детеубийство и канибализъм. Практикува се изключително често, особено при социалните насекоми. Правен е експеримент с гупи (*Roeselia reticulata*), поставени в два еднотипни аквариума: в единия е пусната една заплодена женска, в другия – 50 смесени индивида. С времето и в двата аквариума популацията се стабилизира на 9 индивида, като „излишните“ малки биват изяждани от възрастните.
- Социални конвенции. Предположение за наличието на подобен механизъм прави за пръв път британският зоолог Уейн – Едуардс, излагайки хипотезата за групова селекция: видът оцелява не като индивиди, а като групи, затова алтруизмът е еволюционно предимство. Конкретно по отношение числеността на популацията се предполага, че ритуалите в света на животните действат като лимитиращ фактор. Същото може да се каже за йерархията в групата, даваща право на размножение на алфа индивидите – типична черта на вълците глутници. Предполага се, че себепожертвователно поведение на индивидите, посредством ритуали, може да ги отказва от размножение в случай на пренаселеност. Мнозина учени се съмняват в наличието на подобен механизъм.

Изредените популационни бариери нямат за цел да внушат, че модерното човешко общество разполага, или би следвало да разполага със същите механизми, но популационната биология така или иначе задава рамка, която важи и за човешкия вид – и позволява да се погледне на днешната цивилизация от различен ъгъл. Според Едуард Уилсън се открояват два подхода на видовете към еволюцията: r-стратегия и K – стратегия. „R“, известен още като „Малтусиански коефициент“, е равен на разликата между раждаемост и смъртност и показва размножителната способност на вида. R силно варира за различните видове, от 3% годишно за някои човешки групи до 16% за макаците резус или дори 1.5% дневно за сивия плъх. Видове, които разчитат на много висок r, за да се възползват от нетрайните ресурси в силно променлива околна среда, се наричат „опортюнистични“ или „r – стратегии“. Противоположната стратегия е обозначена като „K“ - означението за носещ капацитет на средата. „K – стратегите“ са стабилните видове, които обитават от дълго време хабитата си и поддържат численост, близка или равна по брой до оптималната. Така те си спестяват нежелани флуктуации на ресурсната база.

Да обобщим, r – стратегията се асоциира с максимално възможното разрастване при всеки отдал се случай, а K – стратегията разчита на стабилността. Един вид би могъл да следва в различни ситуации и двете стратегии, но по правило r – стратегията е характерна за по-низши видове, често паразити, заплашени от измиране заради честа и драстична промяна в средата. Те се нуждаят от много бърз прираст, за да оползотворят всеки отдал се случай за растеж. Така след неизбежния катаклизъм има по-голям шанс да оцелеят някои индивиди, които с огромния си r бързо да възстановят числеността на популацията.

От изложеното може да се извади заключението, че човешкият вид след XIX век следва по-скоро r – стратегия: както в демографски, така и в по-широк икономически план. Математически може да се докаже, че видът с K – стратегия има по-добри дългосрочни перспективи за оцеляване. Човешкият вид, дори да е притежавал механизми за регулиране на числеността на популациите, зависещи от тяхната плътност, ги е загубил в ускореното си развитие след появата на животновъдство и земеделие. R – стратегията, която някои икономисти без фокус към биологията наричат „триумфален растеж” на човешката икономика, е уместна само като прелюдия към криза, тъй като без ограничители експоненциалният популационен растеж ще генерира численост, надхвърляща броя на атомите във Вселената. Такъв вид, съответно такава икономическа система самопоражда кризата си. Би могло да се заключи, че културата е механизмът, който следва да измисли и приложи K – стратегията на човечеството.

Още от трудовете на основоположниците Чарлз Дарвин и Адам Смит, аналитичните връзки между биология и икономика са двупосочни и изразени. Принос към този интердисциплинарен „съюз“ през последните години прави британският морски биолог Тони Стебинг (Stebbing 2011), който разработва кибернетичен подход специално към растежа – както във физиологията, така и в популациите, така и в икономическата система. Стебинг нарича теорията си „хипотезата Мая”, на името на древноримската богиня на растежа и пролетта и в диалог с теорията за Гея на Джеймс Лавлок. Същността на хипотезата е, че стабилността е основна цел в еволюционния процес. Нарастване, което не спира до изчерпване на наличните ресурси, е силно дестабилизиращо. Съществуват механизми за контрол на растежа на клетките, на тъканите, на органите, на индивидите и на популациите. Тези механизми следват основните кибернетични закони и осигуряват съществено еволюционно предимство на ниво популации. Ракът в същността си представлява клетки, загубили контролния си механизъм. Поведението на раковите клетки е същото като това на модерната човешка икономика – “и двете показват последиците на една излязла от контрол регулираща система”.

Стебинг установява значителен еволюционен напредък по отношение контрола на растежа от автотрофни (растения) към органотрофни организми. В рамките на няколко седмици микроводораслите в океаните преживяват бурен растеж. След като изчерпят хранителните ресурси на средата, те загиват, а „дремещите” им спори очакват следващия момент, когато условията на средата са благоприятни за бурен растеж. Този типичен “boom – bust” жизнен

цикъл позволява запазване на живота, но не и непрекъснат живот. За да съществува стабилен живот е необходима някаква форма на самоограничение на експоненциалния растеж. „Биологичният растеж и растежът на икономическия капитал имат една и съща структура и системи. И двата създават позитивна обратна връзка с раждане или с инвестиции, и негативна обратна връзка със смърт или амортизация на капиталовите активи. Инвестицията на капитал, не по-различно от биологическия растеж, носи лихва, която води до повече капитал и по-висока лихва. И биологичното, и икономическото нарастване е експоненциално и без ограничители неизбежно се превръща в дестабилизиращ фактор” (cit., xiii).

Още в средата на XX век в биологичните науки е формулиран принципът, че „изследването на растежа се състои до голяма степен в изследване на контрола и ограничителите на растежа”. Експоненциалният растеж може да се сравни с горски пожар, изтъква Стебинг: разраства се и се ускорява, докато накрая угасва, защото е изчерпил източника си на гориво. Със сигурност на ниво клетка, организъм и популация съществуват лимитиращи фактори. Стебинг експериментира с морски хидроиди и действително установява осцилация, характерна за кибернетична система. Той констатира и явлението хормезис, тоест повишение темпа на растеж при наличие в средата на отровни вещества в малки дози. Обяснението, което той му дава е, че организмите се адаптират към бъдеща по-висока токсичност и щом тя не настъпва, растежът се стимулира. Хипотезата Мая обяснява и „догонващия растеж”: когато токсичността, тоест пречката за развитието е премахната, организмите изживяват бурен период на растеж.

В по-общ план, когато механизмите за контрол на растежа се губят, какъвто според Стебинг е случаят с човешката икономика и населението на планетата, единствената възможна последица е понижаване на носещия капацитет на планетата, което допълнително влошава перспективите на човешкия вид. Утежняващ фактор е, че човешката икономическа система, изградена върху експоненциалния растеж, е създала автономни под-системи, които също нарастват експоненциално. Сред тях са въздушният транспорт, производството на месо и производството на моторни превозни средства. Заключение на учения гласи: „Сравнение на биологичните и човешките стратегии за оцеляване подсказва, че сме лошо подготвени за бъдеще на Земята, за която започваме да осъзнаваме, че не е безкрайна”. Някакъв изход авторът вижда в концепцията за заплащане на екосистемните услуги, разработена след пионерския труд на екипа на Робърт Костанца (Costanza et. al. 1997).

Хората са загубили Мая, тоест контролните механизми на растежа, с края на Палеолита, счита биологът. Дали повратната точка е настъпила с неолитната революция или вододела бележи някоя друга от многобройните икономически, технологически и социални промени в следващите хилядолетия, трудно може да се каже. Но е факт, че традиционните (или „архаичните”) човешки общества разполагат с ефективни механизми за регулация – както на числеността на популацията, така и на икономическия продукт, който тя произвежда.

Американският антрополог Маршал Салинс в книгата си „Икономика на каменната ера“ задълбочено изследва равнището на производство в традиционните общества и заключава, че то е значително под потенциално възможното от съвременна гледна точка (Sahlins 1974: 42). За целта са ангажирани многобройни и разнообразни бариери пред растежа.

Този факт всъщност е впечатлявал повечето изследователи на традиционните народи. Проучвайки селище на племето куикуру в Амазония, антропологът Робърт Карнейро изчислява, че в него живеят само 7% от потенциалния брой на хората, които може да изхрани местността. Изследване на ловци и събирачи в Източна Африка установява, че „производството“ на дивечово месо в региона е 40 пъти по-голямо, отколкото хората консумират. На изключително гъсто населените плато на Нова Гвинея – един от древните земеделски региони на планетата, населението е около 60% от потенциално възможното предвид ресурсите. Оценки на различни автори за оползотворяване ресурсите на средата от традиционни общества в различни части от планетата варират между 20 и 60%. Още по-слабо е натоварването на трудовите ресурси, като етнографските свидетелства сочат, че традиционните народи рядко работят повече от 3-4 часа на ден, и то не всеки ден.

Възможни са две линии на обяснение на този феномен, които се допълват и действат паралелно. Едната е ресурсна, тоест икономическа. Средата, в която живеят обществата на ловци и събирачи, се характеризира с намаляваща възвращаемост. Моментното изобилие, например на дивеч или на плодове, бързо се сменя с оскъдица. За да оцелеят, събирачите трябва да са в постоянно движение. Това ограничава броя на децата, които майката може да носи със себе си, а и налага изоставяне на старите трудноподвижни хора. Също така, средата не винаги е толкова благоприятна, както във времето на провежданите етнографски наблюдения. Ако групата се размножи твърде много заради период с благоприятни условия, в последващ кризисен момент тя ще изпита по-тежко шока на възстановяването на числеността. Компактната група е по-гъвкава.

Втората линия касае социалната структура. Салинс изтъква, че „социално – културната организация (на традиционните народи) не е предназначена да максимализира производството, а по-скоро да попречи на развитието на средствата за производство“ (cit., р. 48). В традиционните общества при цялото наличие на „свободни“ ресурси има много домакинства, които не се изхранват сами и разчитат на чужда помощ. Колкото повече произвеждат най-производителните, толкова повече те трябва да разпределят, което отнема стимула за свръхпроизводство. Този абсурден за днешното мислене механизъм се корени във факта, че нормата за благосъстояние се задава от равнището, което могат да постигнат по-големия брой домакинства. Ако няма санкция срещу малкия брой най-ефективни домакинства, разсъждава Салинс, в обществото щеше да се породи напрежение, което в крайна сметка би довело до неговото разцепване. С цел запазване на общността се жертва допълнителният продукт – в което, както видяхме, се крие екологична мъдрост.

Най-важният способ, посредством който се осъществява ограничаване числеността на първичните човешки общества е детеубийството. Според антрополога Марвин Харис, този древен механизъм има отглас и в съвременния свят и е единственото възможно обяснение за променената демографска структура в Източна Азия в полза на момчетата (на някои места над 150:100 спрямо момичетата). По-трудно е да се намери съвременен аналог на формулирания от Маршал Салинс принцип за „анти – излишък“: след като свързаните с живота и ритуала потребности са осигурени, производството спира – и започва не точно „почивка“, а време, посветено на социални занимания. Етнограф в средата на ХХ в. описва следното за коренното население на Соломоновите острови: „Местните хора се гордеят със способността си да оценяват непосредствените си лични нужди за консумация и да произведат точно толкова таро“. Освен социалната чест, отдавана на пресметливите стопани, се използват и ритуални механизми за възпиране на трудовите усилия. Отново за Соломоновите острови, след смърт на роднина или приятел, работата в градината дълго време е табу. От ритуални съображения в градините бебета най-често не се допускат, което означава, че майки там не може да работят. Установен обичай е работата за деня да се преустановява при най-лекия дъжд, а работният ден да приключва в ранния следобед.

Ограничителите на растежа, свойствени за света на животните или за живеещите близо до природата човешки общества тук не са изтъкнати с цел да служат като дизайн на съвременни политики. Абсолютно неправилно е традиционните народи да се считат за изостанали спрямо живеещите в цивилизацията хора – както от гледна точка на екосистемната устойчивост, така и по отношение на човешкото качество. Изложеното тук гранично на икономиката познание има за цел да разшири контекста на модерния проблем на растежа. От друга страна, прави впечатление, че много от днес предлаганите способности за намаляване на икономическия и демографския натиск са „добре забравено старо“ знание. Такива са призивите за повече свободно време и по-кратък работен ден с цел балансиране пазара на труда, за насърчаване на благотворителността и домашната икономика, за ритуализиране на различни практики, целящи икономия на ресурси и опазване на дивата природа, за въздържане (табу) на храни, чието производство създава висок екологичен отпечатък, за използване на религиозни послания с природозащитна цел.

5. Природните ресурси като стимул и граница за развитие на икономиката

Адам Смит, обсъждайки ролята на природните условия за развитие на стопанството на дадена страна, далеч не е първият икономист, мислил по този въпрос. Още Ксенофонт в трактата си „За приходите“ отсъжда, че полезните изкопаеми, почвата, климатът и географското положение – „самородните блага“, са в основата на голямото богатство на Атика (Икономика 2006:107). Икономическата наука познава две крайни позиции по въпроса за природните ресурси и растежа: географският детерминизъм, особено

характерен за мислителите до XVIII век, и теорията за ресурсното проклятие, набрала сила след 1960-те години заедно с възхода на школата на свободните пазари.

В първата посока на мислене икономиката е по-скоро доказателствен материал за тезата, че човешките общества са отпечатък на природната среда, която обитават. Различни школи в антропологията и етнологията предлагат генерални заключения от типа, че регионите с оскъдни валежи са развили йерархични общества, тъй като поддържането на мащабни напоителни съоръжения изисква трудова повинност – теза, позната още на Енгелс. Регионите с обилни валежи, например Западна Европа, позволяват независимост на фермера и насърчават егалитарната социална структура. Етнологът Лев Гумилев през 1970-те търси зависимости между географската ширина и растителната покривка и начините на обитаване на отделните народи (Гумилев 2004, 2010). В по-ново време биологът Джаред Даймънд доказва връзката между едрата фауна и стопанското развитие: в Африка на юг от Сахара, където няма едри бозайници, подходящи за одомашаване, обществата са лишени от животинска тяга и липсата на този енергиен „вход“ осуетява експанзията им. Същото касае народите на Северна Америка, които с идването си на континента бързо изтребват едрите бозайници и сами осуетяват прогреса си.

В този ход на мисли е нужно да се отбележи важно следствие относно регионите с по-неблагоприятни природни условия. В редица случаи се оказва, че неблагоприятната природа принуждава населението да е по-изобретателно и да разчита повече на контактите с други страни. Хората там са по-възприемчиви за нови производства и са по-склонни да се впускат в търговия на далечни разстояния – което носи допълнителни знания за източници на приходи, различни от първична преработка на природни ресурси. Някои автори считат че именно липсата на плодородна земя стои в основата на възхода на Венеция или Холандия в предкапиталистическата епоха. По същия начин, пренаселената Древна Гърция е принудена да не се задоволява с оскъдната реколта от каменистите терени, а да търгува, като заедно с това изпраща „излишното“ население да колонизира ойкумена.

Предосвободенска България също дава примери за зависимостта между икономическа предприемчивост и липса на природни предпоставки: в планинските региони процъфтяват занаятите, които правят населението относително богато благодарение на по-високата добавена стойност на специализирания труд. Това от своя страна насърчава образованието и самосъзнанието, а зачестилите международни контакти по пласмента на занаятчийската продукция стават допълнителен източник на идеи – и на производства и доход. В противовес на това, в равнинните региони с плодородни земи действат крепостен тип социални отношения, като доходът почти изцяло се изземва, а работната сила се поддържа на екзистенциалния минимум. Суровата среда в Странджа например е в основата на голямото занаятчийско разнообразие в Малко Търново, където населението е значително по-заможено от околните равнинни плодородни терени (Попаянов 1939).

Втората гледна точка се отласква именно от тази закономерност и постулира, че страните, богати на природни ресурси са изложени на голям стопански риск. Правителствата разчитат повече на рента от природните ресурси, отколкото на данъците на гражданите, съответно отчетността е по-ниска, а и гражданите стават по-малко бдителни за решенията на управляващите. Така корупцията процъфтява. Постоянният паричен поток от продажбата на природни ресурси за „твърда валута“ на световните пазари оскъпява националната валута и затруднява експорта на останалите местни производители. В икономиката има мощен стимул за отлагане на необходимите реформи и забавяне на отрасловото реструктуриране. Независимо от големия доход се правят малко инвестиции в бъдещо развитие. Така природните ресурси играят ролята не на „благословение“, а на „проклятие“ за една страна.

В популярната литература тази хипотеза често се обозначава като „холандска болест“ – по примера на холандската икономика след 1960-те, която изживява трудности, след като са открити богати находища на газ в Северно море. Същото неблагоприятно въздействие на изобилните приходи от полезни изкопаеми върху преработващата индустрия и услугите се наблюдава в ред други страни, включително в СССР и Русия (Gaidar 2007). След като в края на 1960-те в Западен Сибир са открити огромни находища на нефт, съветската икономика много бързо се пристрастява към ръста на валутните приходи и евтината енергия и изпада в летаргия. Счита се, че това не е основна причина, но все пак важен фактор за колапса на съветския режим (Goldman 2008). Други страни, за които се смята, че боледуват от „холандска болест“, са Нигерия, Заир, Либия, дори Бразилия.

Ефекти като описаните по-горе не са задължителен атрибут на разработването на природните богатства на една страна, твърдят трета група учени (Reinert 2008, Chang 2008). Пример дават държави като Канада и Австралия, които може да се похвалят с разнообразна и технологична производствена структура, независимо от богатите си полезни изкопаеми. Норвегия също е страна, която е в челните редици на износителите на нефт и заедно с това разполага с отлично действащи институции. Днешната антисистемна критика изтъква, че теорията за ресурсното проклятие е по-скоро аргумент на неоколониални аспирации: че полезните изкопаеми, приходите от които може да помогнат да се подобри качеството на живота в една страна, следва да не се разработват от държавни предприятия, а да се предоставят за стопанисване на западни корпорации (Клайн 2007). Показателно е, че в страна, „болна“ от „холандска болест“ като Нигерия богатите нефтени залежи се разработват от мултинационални корпорации, докато в Норвегия приходите от нефт и газ се насочват в държавния пенсионен фонд.

Това навежда на заключението, че наличието или липсата на полезни изкопаеми и въобще природните ресурси не детерминират развитието. В сила са редица допълнителни пазарни и институционални фактори, част от които ще бъдат разгледани в следващите глави. Видно е, че цените на ресурсите правят големи циклични движения и дори базовата суровина в днешната световна икономика, петролът преминава през продължителни периоди на

депресирани цени. Същото касае зърното, медта, стоманата, дори златото. Ако дадена страна е обвързала икономическото си развитие с извличането на суровини, тя става силно уязвима към конюнктурните цикли. Но независимо че горните въпроси занимават икономистите от столетия, те остават частен случай след ескалацията на човешката икономика, започнала от 1950 г. Тя въвежда ново системно ниво – планетарното, което доминира над националните стратегии за преследване на богатство. Така ключов проблем на развитието се превръща въпросът доколко глобалната икономика може да изпита регрес заради липсата на определен ресурс, било то енергия или материал.

Според концепцията за „пика на петрола“, икономиката ще изпита затруднения много преди да свърши петролът, респективно друг ресурс – говори се също и за „пик на никела“, „пик на медта“ и т.н. Находищата на полезните изкопаеми се характеризират с различна достъпност и икономическата логика определя първоначално разработване на ресурса, който е достъпен с най-ниски пределни разходи. Постепенното изчерпване на лесно достъпните залежи, или „обирането на плодовете от ниските клонове на дървото“ според професионалния жаргон, повишава стойността и цената на съответния ресурс. В един момент цената на ресурса става толкова висока, че неговото използване е вече нецелесъобразно и започва трескаво търсене на заместители. Инвестициите се пренасочват и това в редица случаи води до поевтиняване на „оригиналния“ ресурс, който е станал оскъден. Търсенето се връща към него, това обуславя нов скок на цената и ново пренасочване на инвестиционните проекти. В крайна сметка повишената волатилност на цената на ресурсите и на инвестициите може да вкара съответната икономика в продължителна рецесия (Campbell 2000, Aleklett 2014).

Типичният отговор на тези опасения от страна специално на нефтената индустрия е, че с развитието на технологиите нови залежи стават достъпни за експлоатация, а енергийната ефективност расте. Шистовият петрол и нефтоносните пясъци, както и дълбоководните сондажи и Арктическият петрол може да осигурят световните енергийни нужди за столетия напред, междуременно ще се намери подобаващ енергиен заместител. Подобно развитие не е изключено, но в подобни сценарии по правило не се отчитат страничните ефекти от използването на петрола – на първо място въглеродните емисии, но и тежкото замърсяване с различни продукти на петрохимическата промишленост. Емисиите на въглероден диоксид приемат пикови стойности, невиджани за последните 650 000 години – по последни данни, 396 ppm.

Научният консенсус е, че това води до глобално затопляне на климата с тежки и необратими последици за човешката икономика. Щетите може да достигнат 5-20% от потенциалния глобален икономически продукт и тази загуба ще е завинаги (Stern Review 2006). Ако приемем за достоверна оценката на бившия главен икономист на Световната банка Никълъс Стърн, разработването на нови залежи въглеводородни горива е със силно негативен ефект за бъдещото глобално развитие.

Моделът на „глобалното затопляне” е широко отразен в популярната литература: удвояването на концентрацията на парникови газове в атмосферата, което се очаква да настъпи между 2030 и 2060 г., може да доведе до повишаване на температурата на земната повърхност с 2 до 5 градуса до края на века. Според сценариите на Стърн, дори само 1 градус допълнително затопляне може да доведе до допълнителна смъртност на 300 хил. души годишно заради свързани с климата заболявания, а снабдяването с вода на 50 млн. души в Андите ще бъде застрашено заради разтапянето на ледниците. При 4 градуса затопляне, което не е най-страшното предвиждане за края на столетието, достъпът до питейна вода в Средиземноморието ще намалее с 30-50%, селскостопанските добиви ще намалеят с 15-35%, а до 300 млн. души годишно ще бъдат изложени на опустошителни наводнения. Ако сегашната тенденция за нарастване на концентрацията на въглероден диоксид се запази, към 2050 г. климатичните мигранти може да достигнат 200 млн. души, а една шеста от човечеството да има затруднен достъп до вода. Според някои сценарии, дъждовните гори на Амазония може да изчезнат при запазване на настоящите тенденции (Stern Review 2006:56).

Има гледни точки, според които тези отдавна предизвестени катаклизми – независимо доколко реалистични са те, действат като стимул за развитие. Инвестициите, необходими за намаляване концентрацията на въглероден диоксид в атмосферата, може да върнат световната икономика към траекторията на експоненциалния растеж. Приема се, макар и най-често негласно, че през последните десетилетия в света отсъстват изобретения и рационализации от ранга на тези, които промениха живота на хората в началото на ХХ век. Енергетиката, транспортът, дори комуникациите са в дългосрочна технологична стагнация. Единствено информационната индустрия поддържа стремителното си разширяване – но това най-често е за сметка на реалната икономика. Инвестициите за предотвратяване на климатичните промени може да се окажат ново производително поле за оползотворяване на капитала и така растежът на икономическия продукт и на работните места да се възобнови. В грубия си вид тази теория приема, че развитието на икономиката се нуждае от пазарни „балони” и след краха на акциите на интернет компаниите през 2001 г., в основата на сегашното глобално забавяне е неуспехът при подновяването на „балона” с екологични технологии и чиста енергия.

Теорията на ирационалното преувеличение като стимул за икономиката има своите основания, но е продукт на мироглед, който не държи сметка за планетарния капацитет. Този мироглед или разчита на Малтусианските ограничители в „третия свят”, за да бъде запазено доминиращото положение на богатите страни, или следва архаичния възглед, че ресурсите на Земята са безгранични. Според авторитетното изследване „Жива планета”, екологичният отпечатък на човечеството през 2007 г. се равнява на ресурсите на 1.5 планети Земя. С други думи, нужни са 1.5 години, за да се абсорбират отпадъци и емисии и да се възстановят възобновяемите ресурси, използвани от хората през 2007 г. Между 1966 и 2007 г. екологичният отпечатък се е удвоил. Ако всеки жител на Земята консумира

така, както средният жител на САЩ или на ОАЕ, ще са необходими ресурсите на 4.5 планети. Живот на равнището на средния индиец оставя повече от половината капацитет на планетата свободен (Living Planet Report 2010:37).

В цитираната оценка са включени планетарните ресурси от обработваема земя, пасища, урбанизираните терени, рибните ресурси, горите и въглеродните емисии. Природните фактори за човешката икономика без съмнение са повече и включват още най-разнообразни енергийни източници, черни, цветни и редкоземни метали, минерали и най-вече вода. Авторите на „Границите на растежа“ ги обобщават като „насъщните материални неща, които поддържат цялата биологична и индустриална активност“, в това число влизат и екосистемите, които абсорбират отпадъците и смекчават климата. Макар че в по-голямата си част тези насъщни природни неща са веществени и подлежат на количествена оценка, твърде трудно е да се оцени точното им количество, съответно да се отговори на въпроса „кога ще свършат“.

Не по-маловажна е втората група фактори на растежа и развитието – социалните. „Дори ако материалните системи на Земята са в състояние да поддържат много по-голямо и индустриално развито население, фактическият ръст на икономиката и на населението ще зависи от фактори като мир и социална стабилност, равенство и персонална безопасност, честни и далновидни лидери, образование и отвореност за нови идеи, склонност да се признават грешки и да се експериментира, както и институционалните основи за постоянен и адекватен технически прогрес“ (Meadows, Randers, Meadows 2004: 52). Съответно от гледна точка на растежа и развитието, социалният капитал и институционалната зрялост също трябва да се разглеждат като ресурс – стимулиращ или ограничаващ. Това заключение дава насоки за тълкуване естеството на „холандската болест“: за нея вина носят не природните ресурси, нито характерът на собствеността сам по себе си, а именно социалната структура.

Що се касае конкретно до материалните ресурси, през 1985 г. е постигнат глобален пик в производството на зърно на човек от населението (cit., p. 57) и оттогава този показател постоянно намалява. През 2000 г. реколтата от зърно е оценена като достатъчна за изхранването на осем милиарда души – но ако зърното бъде разпределено поравно, не се използва за фураж и няма загуби заради болести и паразити по реколтата. Същевременно плодородните обработваеми земи по някои оценки се доближават до максималната си възможна площ и е възможна продоволствена криза, тъй като сме свидетели на бърза деградация на почвите. Всяко по-рязко намаляване на добива вещае масов глад, както и засилен натиск върху горските площи, които вече са много тежко антропогенно повлияни.

Според авторите на „Границите на растежа“, към 2050 г. хората се очаква да проявяват аспирации към 82% от устойчивия годишен сладководен отток, което е повод за опасения, тъй като водата е регионален, а не глобален ресурс. Най-показателен пример за ресурсни ограничения дават промишлените метали: световните запаси от олово и цинк при

сегашното ниво на потребление ще стигнат съответно за 17 и 20 години. Все пак се очаква да се откриват нови залежи. Ако това става със същата скорост, както през последните десетилетия, метали ще има за още респективно 610 и 780 години – но те ще трябва да се извличат от далеч по-бедни руди.

Коя е „вярната” година на изчерпването на един или друг материален ресурс е невъзможно да се предвиди на настоящия етап. При всички положения, добиването или производството ще става с все по-голяма консумация на енергия и все по-високи производствени разходи. Съответно по-високата цена на енергията и на материалните ресурси ще вкара икономиката в дългосрочна стагнация с вероятни конфликти по отношение на обективната неспособност за обслужване на кредитните задължения. Отделно от това, климатичните и ресурсните бежанци може да разстроят цялата система на сигурност и дори настоящия демократичен ред в развития свят. Много преди невъзобновяем ресурс като петрола или възобновяем като зърното да бъдат изчерпани, оскъдността им ще предизвика глобални пазарни и политически сътресения.

Важно е да се отбележи, че ресурсните ограничения пред икономиката не следват елементарната зависимост „оставащи години = налични ресурси/годишна консумация” (за невъзобновяемите ресурси). Всяко производство се нуждае от минимум два „входа”: енергия и материал, най-често те са множество. Освен това, отпадъците от производството, дори невключени в цената оказват въздействие в материалния свят. За хората цялостното функциониране на екосистемите всъщност е далеч по-важно, отколкото материалите, които те извличат от тях. Отдавна се изказват предположения, че ексцесът на човешката икономика застрашава животоподдържащите системи на планетата. Правени са опити за глобална оценка от големи многонационални екипи учени в рамките на програмата IGBP (Международна програма геосфера – биосфера).

Разработената концепция за планетарните граници (planetary boundaries) „се опитва да дефинира безопасното поле за действие, в което човешките общества да се развиват и просперираат“ (Steffen а.о. 2015а). Идентифицирани са девет планетарни ограничителя, както следва: цялост на биосферата, промяна на климата, навлизане на нови елементи, разрушаване на озона в стратосферата, нарастване концентрацията на аерозоли в атмосферата, окисляване на океана, биогеохимични потоци, използване на сладка вода, промяна на земната покривка. Актуализираната към 2015 г. оценка сочи, че поне в две от тези девет граници е преминал безопасният праг и системата на Земята е подложена на висок риск: повишените стойности на азот и фосфор в океаните заради използването на изкуствени торове, и биологичната цялост.

По отношение на второто, темпът, с който измират биологични видове днес се счита за 10 до 1000 пъти по-висок от естествения, което представлява заплаха за генетичното разнообразие, тоест на способността на живота да се адаптира към промените в средата. Оценката за значението на новите антропогенни елементи, например 100-те хиляди нови

химически вещества или генно-модифицираните организми, както и за нарастващата концентрация на аерозоли в атмосферата, все още е несигурна. Счита се, че в безопасни граници са показателите „използване на сладки води“ и „изчерпване на озона в стратосферата“, както и окисляването на океанските води, което обаче е на границата на рисковата зона. По отношение на запазените горски площи и промяната на климата, границата на безопасност също е премината и рискът нараства.

Определянето на количествено измерими граници, определящи носимостта на планетарните системи спрямо антропогенния натиск, е важна стъпка за глобалната политика и икономика. Дори преследването на възприемани за справедливи цели като изкореняване на бедността е невъзможно да претендира за устойчивост при положение, че едновременно с това влошава животоподдържащите системи на цялата планета. Така чисто практически се стига до въпроса за равноправието: подобряване условията на живот на най-бедните, което е сърцевина на концепцията за развитие, от планетарна гледна точка не изглежда възможно, ако прирастът на богатството в най-богатите страни се запази със същите темпове. Страните от Организацията за икономическо сътрудничество и развитие, в които живеят само 18% от населението на планетата, формират 74% от икономическия продукт – и имат най-голям дял от растежа на БВП. Експоненциалният ръст на населението по правило се случва в различни страни от тези, в които БВП нараства. Без да го заявява експлицитно, изследването на IGBP навежда на извода, че е необходим сериозен механизъм за преразпределяне между страните. Независимо че не е популярен в политическо отношение, подобен подход може да доведе до абсолютен ръст на благосъстоянието, т.е. на БВП на планетата: ако например фосфорът, използван с неблагоприятни екологични последици за торене на най-развитите аграрни региони в света се приложи върху по-бедни на фосфор земи в по-слабо развити държави, тоталната реколта ще нарасне, докато негативният екологичен ефект намалява.

Наличието на количествени параметри, показващи, че човешката икономика вече излиза извън границите на животоподдържащите системи на Земята, поставя дискусията за растежа и развитието в друга плоскост. Ако доскоро посланието за ограничаване бе разположено в етичната плоскост, например „да оставим природа за нашите деца“ - както най-общо може да се представи подходът за устойчиво развитие, новите научни данни обръщат фокуса към сферите на националната и планетарната сигурност, изхранването, предотвратяване на масови отравяния, както и съхраняване на икономическите фундаменти на цивилизацията. Толкова фундаментална промяна в механизмите на производство и преразпределение надали е възможна в сегашните концептуални рамки на икономиката. Има основания да се предполага, че икономическото знание и „мъдрост“, трупани още от времето на първите комплексни общества, ще се наложи скоро да бъдат преосмислени. Има влиятелни гледни точки, че не само икономическата наука, а цялото човечество и цялата планета се е придвижила в ново състояние, нова геологична епоха – Антропоцен, или ерата на човека (Steffen 2015b).

Началото на Антропоцена условно може да се постави с края на Втората световна война. В цитирания труд е представено историческото развитие на 12 базисни социално – икономически фактора: брой на населението, БВП, дял на градското население, използване на прясна вода, чуждестранни преки инвестиции, брой транспортни средства и др.под. Без изключение те демонстрират експоненциален ръст след 1950 г. - т.нар. Велико Ускоряване. С тях са съпоставени 12 тенденции в различни планетарни системи, които еднозначно реагират на социално-икономическото развитие, най-често с влошаване на показателите на системата. Заключение на научния екип е, че сега наблюдаваните параметри излизат извън границите на вариациите, свойствени на продължилите 10 700 години Холоцен. В новата епоха Антропоцен се наблюдава емергентно обвързване между биофизичната система на Земята и социално-икономическата система, което няма аналог в планетарната история. „Глобалната икономика продължава да преследва растеж, но отговорност за неговите последици върху Земята система не се поема. Тепърва трябва да се появи планетарен надзор“, изтъкват учените.

В светлината на посочената тенденция, плащането за екосистемните услуги може да се окаже ключов фактор за ограничаване на неефективния растеж на икономиката, съответно може да поеме функцията на бариера за нежеланото и необосновано от дългосрочна гледна точка разрастване на редица стопански начинания. Теоретичната основа на плащането за екосистемни услуги е разработена в Екосистемната оценка на хилядолетието (МЕА 2005) и намира най-ползотворно продължение в проекта ТЕЕВ (The Economics of Ecosystems and Biodiversity). Четирите основни групи екосистемни услуги са:

- поддържащи, които са необходими за оказването на всички останали екосистемни услуги, например фотосинтеза, рециклиране на хранителните вещества, формиране на почвата;
- материални (provisioning), които касаят продуктите, извлечани от хората от екосистемите: енергия, храни, вода, минерали и т.н.;
- регулиращи, към които спадат пречистване на водите, улавяне и съхраняване на въглерод от растенията и др.;
- културни, които касаят естетически, духовни, религиозни, образователни или свързани с науката възприятия на природата от страна на хората, включително рекреационното значение на природата за хората.

Необходимостта тези услуги да се заплащат – или с директно включване на екосистемен компонент в цената, или чрез по-сложен механизъм, става видна от изследванията на въздействието на човешката икономика върху планетарните граници. По отношение на природата стопанската дейност най-често влиза в ситуация на пазарен провал, тъй като пазарът не може да остойности, а дори и да долови дългосрочната стойност на невидимите

с невъоръжено око ползи за човека от природата. Така например замърсяванията от химическата индустрия стресират пчелите – и така човечеството рискува да загуби една „безплатна“ услуга на стойност от порядъка на 200 млрд. долара по опрашване на растенията, според оценки на ТЕЕВ. Друг пример са горите, които оказват регулиращи (регулиране на водния отток и предотвратяване на наводнения), поддържащи (фотосинтеза и почвообразуване), културни (екотуризм, ежедневни разходки, рекреация) и материални услуги (дървесина, билки и гъби, задъжане на вода за производство на електричество и т.н.). Но има един единствен утвърден пазар – на дървесина. Когато управлението на горите цели максимизиране производството на пазарния продукт, останалите ползвания на горите са в ущърб. В умерените ширини стойността на добиваната дървесина е типично по-малко от една четвърт от съвкупната стойност на услугите от горските екосистеми за единица време. Ако в цената на дървесината, добивана от горска екосистема, не се включи компонент, отчитащ многобройните екосистемни услуги, нетна загуба претърпяват местните общности и глобалната общност, а предприемачите и анонимните купувачи ползват икономическа рента, „безплатен обяд“.

Природните ресурси все по-често ще се проявяват като ограничителен фактор на икономическия растеж и развитие. Въздействието е на много нива: енергия, храни, материали, но най-вече на системно равнище. В този смисъл, фокусът ще се променя от утилитарния въпрос „кога ще свърши или за колко хора ще стигне един или друг ресурс“ към едно по-осъзнато разбиране, че самата планета представлява ресурс, който прави възможен живота. Интересите на политическата система, на националната икономика или на конкретен отрасъл се проявяват на много по-ниско системно равнище. Върху много от тях ще бъде оказван натиск за самоограничаване, който натиск без съмнение ще срещне опозиция. Настройването на човешката икономика и нейните клонове към функционалните ограничения, задавани от параметрите на планетарната система, трудно ще се подчини на доктрината за устойчивостта. Без преразпределяне от богатите към най-бедните общества, което надхвърля сегашния неоколониален способ за разпределяне на помощи „за развитие“, вероятността от сбъждане на катастрофичните сценарии нараства. При сегашния обхват на глобалната икономика, устойчивост на планетата без самоограничаване на най-богатите е непостижима.

Неокласическият опит да се премахне „земята“, тоест природните ресурси, от списъка на трите класически производствени фактори се оказва сериозен дефект. Дори да е възможно заместването на даден природен ресурс със синтетичен, стои отворен въпросът с неразградимите отпадъци, както и с непреднамерените последици върху планетарните системи, свързани с изкуствените материали и инженерните организми. Нарастващата оскъдност на ресурсите от природата би следвало да стимулира ефективността, както и по-внимателно отношение, в което икономиката е призвана не да осигурява и оправдава максимизирането на краткосрочната полза за продавач и купувач, а да изчисли и включи в цената пълната стойност, която човечеството заплаща за всяка нова стопанска активност.

6. „Другият канон” на развитие според Ерик Райнерт

Разминаването между реторика и реалност е присъщо на политическото говорене, щом става дума за икономика (Galbraith 1958). Днес консенсусът, защитаван от Бретън – Уудските институции, твърди, че пътят на страните към богатство минава през задължително предоставяне на пълни свободи в търговията, премахване ограниченията пред движението на чуждестранни капитали, както и пълно оттегляне на държавата от стопанския живот. Група учени, чието идейно ядро са специалистите по икономическо развитие Ерик Райнерт и Ха-Джун Чан възразяват, че подобно внушение противоречи на историческите факти. В историческия процес капиталистическата производствена система е постигнала просперитета си не със свободна търговия, а с помощта на провеждана или поне съгласувана с държавата стратегия за индустриално развитие.

Фактите говорят, че богатите днес държави дълго време са подкрепяли националната индустрия с високи митнически тарифи върху вноса на промишлени стоки и върху износа на суровини. Те също така целенасочено са копирали постиженията на водещите държави – както в технологично, така и в стратегическо отношение. След като по този начин са постигнали растеж и по-високо ниво на развитие, за тях става изгодно да се впуснат в търговия с по-слабо развитите държави. Този меркантилен интерес на развитите страни да търгуват без пречки с по-слабо развитите региони стои в основата на движението за свободна търговия, превърнало се в световен дневен ред след 1970-те. Глобалната свободна търговия е на път да премине на качествено ново равнище, ако големите многостранни съглашения за Трансатлантическо и Транстихоокеанско търговско и инвестиционно партньорство, съответно ТТПР и ТТРР, бъдат финализирани.

Норвежският икономист Ерик Райнерт отхвърля тезата, че страни, които продават предимно суровини и страни, които продават промишлени изделия извличат взаимна изгода от свободна търговия. Според него „различните икономически дейности са качествено различни като носители на богатство” (Reinert 2008: 5). Съответно идеята, че търговията между субекти на различни стадии от развитието си в крайна сметка ще доведе до изравняване на техните доходи (factor-price equalization) е подвеждаща. Ключът към икономическото развитие според Райнерт са производствата с нарастваща възвращаемост. Това по правило са различни клонове на преработващата промишленост, услуги или информационни технологии, прилагачи ново знание и ноу-хау. С нарастването на мащаба на производство разходите се понижават, тоест възвращаемостта се увеличава. Богатите страни разполагат именно с индустрии с нарастваща възвращаемост.

На другия полюс са производствата с намаляваща възвращаемост, към които се числят например аграрния и добивния сектор, преобладаващи в бедните страни. Всяко увеличаване на производствените фактори на входа след определен момент води до все по-

малко количество нова продукция на изхода. Според примера на Райнерт, ако на едно поле с картофи се вкарват все повече и повече трактори или все повече и повече работници, след един определен момент всеки нов трактор и всеки нов работник ще носят все по-малка възвращаемост.

Разграничението между намаляваща и нарастваща възвращаемост на производствата е известно още на предкласическите икономисти, Райнерт го обогатява с наблюдението, че за индустриите с намаляваща възвращаемост е характерна пазарна среда на съвършена конкуренция. Производителите нямат възможност да влияят на цените и са принудени да приемат пазарната конюнктура. Докато при индустриите с нарастваща възвращаемост конкурентната среда е несъвършена. Тези производства имат пазарна сила и могат да диктуват цените, съответно цикличните кризи и депресии им нанасят по-малко щети. Тази схема като цяло обяснява защо богатите страни печелят от покачване на технологичния си експорт, а бедните губят от нарастване на суровинния си износ. По парвило, със свободен режим на международна търговия богатите страни стават по-богати, а бедните по-бедни, твърди норвежският икономист.

Двата основни фактора на развитието са копиране и предпазване, счита Райнерт. Страните, които столетия наред са копирали достиженията на водещите държави и с мита и други бариери са се предпазвали от нежелана конкуренция отвън, сега защитват новите си интереси, като стигматизират митническите тарифи, включително чрез механизмите на Световната търговска организация. Те също така изграждат агресивна система на защита на нововъведенията и откритията си с патенти. От тази гледна точка, свободната търговия се оказва бариера за развитие на най-бедните държави. Дори тя да насърчи за известно време растежа на техния БВП чрез засилване на суровинния износ, това е задънена улица. Впрочем растежът в „третия свят“ най-често се използва за обслужване на обременителните външни дългове, отпуснати от богатите страни, или изтича в корупционни канали.

От тези позиции Райнерт се обявява за привърженик на „другия канон“ в икономическата теория, който всъщност е доминиращ принцип на управление до появата на икономическите класици Адам Смит и Дейвид Рикардо. „Другият канон“ настоява, че е по-важно какво се произвежда, а не колко се произвежда. Икономическата структура: допълващи се отрасли, разчитащи на синергия клъстери, овладени производства, капацитет за натрупване на ново знание – е далеч по-важна за развитието от „условията на средата“ или „свободата“, фаворизирани от неокласическата линия. Погледнат от този ракурс, протекционизмът не е прегрешение, а необходим инструмент за развитие на по-слабите. Все пак, следва да се открият полезен (Източноазиатски тип) и вреден за развитието протекционизъм (с най-характерни примери в Латинска Америка). Разликата между двата типа се крият най-вече в кривата на учене.

Примерите за национален успех посредством лостовете на „другия канон” са многобройни. В Англия след 1485 г. е използван цял набор от протекционистични мерки в подкрепа на местната текстилна промишленост. Чрез повишаване на износните мита върху суровата вълна се гарантира предимство на местните производители при обработването на по-евтина суровина. На зараждащите се английски текстилни манифактури са дадени данъчни преференции и са им преотстъпени монополи за определени географски области. Държавата води целенасочена политика по привличане на умели работници от чужбина. Постепенно се покачват вносните мита върху текстила. Така за близо век Англия се сдобива с индустрия, която може да преработи цялата местна суровина (cit. p. 77).

Според Райнерт, триадата силен индустриален сектор, монопол върху някоя суровина и търговия с чужбина са универсална рецепта за забогатяване: „задължителна съставка в икономическата политика на всички страни, които са успели да преминат от бедност към богатство”. Но постигне ли веднъж успех, протекционизмът става непродуктивен и е време страната да премине към свободна търговия с останалия свят. Свободната търговия е изгодна – но за нея следва да се подбере правилния момент. Ако страната не е готова, тя ще претърпи тежки загуби. Според правилото Райнерт – Ванек, подранилото отваряне за свободна търговия първо поражда най-развитите сектори в националната икономика, които не са получили достатъчно време да натрупат пазарна мощ. Доказателство е, че в Чехия, Бразилия и България първите жертви на глобализацията са проходащите компютърни производства.

Страните, преждевременно възприели принципите на свободната търговия, споделят общи черти: деиндустриализация, намаляващ брой на населението, упадък на селското стопанство. Това съответства и на размислите на германския икономист от средата на XIX век Фридрих Лист. Той често е сочен за адвокат на световната свободна търговия и действително според него тя би донесла най-големи ползи за света. По-рядко се отчита предупреждението на Лист, че отварянето следва да се извършва постепенно, отчитайки постигнатия стадий на развитие на националната икономика.

Тъй като според „другия канон” рецептата за забогатяване е повече или по-малко ясна, развитите се страни се стремят да запазят предимствата си в производства, носещи нарастваща възвращаемост, като принуждават останалите държави да се ограничат с индустрии с намаляваща възвращаемост. Според един популярен израз, богатите „ритат стълбата”, след като веднъж са се изкачили на върха. Стопанската история дава много примери как богатите държави са използвали лостовете на колониалната политика, за да възпрепятстват развитието на по-бедните. Всъщност целта на метрополиите е именно тази: да сведат колониите си до положение на доставчици на суровини и да предотвратят зараждането на производства в тях. В годините, когато владее земите по Адриатическото крайбрежие, Венеция въвежда непосилни мита върху солта, внасяна в Далмация. Така местните жители не могат да се замогнат, като продават в чужбина осолена риба: те са принудени да доставят евтино зърно за метрополията, както и „пушечно месо” за

Венецианската армия. „Държейки хората в бедност и невежество, венецианците се надяват, че по-лесно ще могат да владеят страната” (Йезерник 2013:79). Същата нагласа е в основата на конфликта между Англия и колониите в Америка в края на XVIII в., както и в задушаването на процъфтяващата ирландска индустрия в самия край на XVII в.

Изложените по-горе инструменти на активна протекционистична политика са пълна противоположност на т.нар Вашингтонски консенсус – списък с вдъхновени от Чикагската школа мерки, известен още като „златна усмирителна риза”, включващ търговска либерализация, премахване на бариерите пред чуждестранните инвестиции, дерегулация, приватизация и др.под. Фактът, че т.нар. Вашингтонски консенсус съответства на интереса на богатите страни, но силно ощетява по-бедните, не е убягнал на икономистите (Rodrik 2006, Стиглиц 2011). Въпреки това, той се прокламира като единствена допустима стратегия за национално икономическо развитие, а Международният валутен фонд все още го използва като задължително условие за отпускане на помощи в „третия свят”.

Все пак, при намесата си в развита страна като Исландия през ноември 2008 г. МВФ не предявява искания за приватизация на добре развития публичен енергиен сектор. Исландия също така не е принудена да отвори доходоносната си риболовна индустрия, където чуждестранните инвестиции са забранени. Днес Исландия изплаща предсрочно заемите си към МВФ и останалите кредитори, излязла е от рецесията, постига висок прираст на БВП и в страната цари социален мир – което далеч не би било гарантирано със следване на приетите за общовалидни предписания, целящи да отключат силите на свободния пазар. Исландия е сред основателите на МВФ и в моментите на най-остро международно противопоставяне заради неуредените външни дългове на исландските банки е отправяла предупреждения, че ще се обърне за финансова помощ към Русия – явно нежелан развой на събитията за западния финансов ред. Така МВФ използва приемливи за исландците инструменти и косвено доказва, че „официалният канон” всъщност обслужва интересите на богатите държави (Събев 2014).

Известният икономист от корейски произход Ха-Джун Чан изтъква друг любопитен момент, провокиращ по-задълбочено осмисляне на началата на учението за универсалната полза от свободната търговия. Адам Смит, твърди Чан, е много повече патриот, отколкото привърженик на свободния пазар. Шотландецът се обявява за свободна търговия само защото счита, че тя е благоприятна за Британия. В друг случай класикът поддържа като „най-мъдра търговска регулация в Англия” силно протекционистичните Закони за навигацията. Именно в този контекст се използва прословутата фраза „невидима ръка” – като механизъм, който ще подтикне англичаните да купуват стоки с местен произход.

Докато Адам Смит трудно може да бъде обвинен, че в теоретизирането си поставя на първо място националния интерес, теорията за сравнителните предимства на Дейвид Рикардо е по-спорна по отношение „конфликта на интереси”. Докато Карл Маркс вижда в Рикардо едва ли не съмишленик, новата критика насочва сериозни упреци срещу тезите и

мотивите на класическия икономист. Американският учен Майкъл Хъдсън например изтъква, че разходите за обслужване на държавния дълг на Англия, натрупан заради Седемгодишната война (1757-1763), през една типична година в края на XVIII в. достигат три четвърти от данъчните приходи. Тогавашни автори коментират, че „нацията е ипотекирана” при новата класа на притежатели на държавни облигации, които разполагат с „машина”, прехвърляща богатството от потреблението на масите към новата върхушка. Заради Наполеоновите войни конвертируемостта на паунда в злато е преустановена през 1798 г., през 1814 г. тя е възстановена. Длъжниците трябва да връщат кредитите си с чувствително поскъпнали пари – разразява се типична дефлация на дълга, според определението на Ървинг Фишер (Fisher 1932).

В такъв момент bankerите и притежателите на облигации номинират талантливия брокер Рикардо за място в парламента, за да защитава техните интереси (Hudson 2012: 111). С тази цел Рикардо развива теория, в която разходите за труд са представени като единствен източник на стойността – макар че като финансист той е отлично запознат каква част от националния доход отива за обслужване на дълг и съответно какъв е ефектът върху развитието на страната. Според Хъдсън, атаката на Рикардо срещу Зърнените закони цели да прикрие същинските икономически проблеми на Англия: Рикардо критикува „свободния обяд” на земеделските рентиери, само за да маскира „безплатния билет” на засилващите се финансови капиталисти. Икономическата рента се превръща в образец на незаслужено получен доход и вниманието от дълговата дефлация се отклонява.

Рикардо защитава подхода, че всяка страна трябва максимално да се отвори за търговия и да произвежда само това, в което е най-добра. Митническите бариери трябва да отпаднат. По този начин в Англия ще навлязат евтини хранителни стоки и разходите за труд – дотогава винаги поддържани на дългосрочно ниво екзистенциалния минимум на работника, ще намалее. Така стоките на набиращата скорост английска промишленост ще поевтинее, ще станат по-конкурентни и ще завладеят външните пазари. Новата политика влиза в действие 30 години след публикуването на прочутото му съчинение – с отмяната на митата за вноса на зърно през 1846 г. Към този момент Англия има вече силно развита промишленост, както и военна сила, с която може да наложи интересите си за свободна търговия – както се случва с двете Опиумни войни в Китай (Chang 2008: 24). Преди това Англия е с много по-протекционистичен митнически режим от континентална Франция. А САЩ, днес основен пропонент на свободната глобална търговия, дължи на президента Ейбрахам Линкълн най-високите мита за внос на промишлени стоки в света, задържали се поне до 1914 г.

Райнерт обобщава: „Макар забраната на производствените индустрии – изрична или фактическа – да е ключов елемент във всяка колониална и неоколониална политика, стандартната Рикардианска теория на търговията заявява, че това няма значение. Икономическият ред в нашия свят се базира на теория, която прогнозира, че

икономическата интеграция между туземно племе в Амазония и Силициевата долина ще направи двете общества еднакво богати”.

Следователно за всяка страна е от решаващо значение да развие икономическа структура, основана на производства с нарастваща възвращаемост – тоест производства, реализиращи икономии от мащаба, основани на прилагането на ново знание и технологии. Стратегията на ниски заплати според Райнерт и останалите икономисти, числящи се към „другия канон”, е подвеждаща и опасна. Ако развитието и растежът се основават на продуктова стратегия, целяща увеличаване на пазарния дял с възможно най-ниски цени, ползите ще се прехвърлят върху чуждестранния купувач. В икономиката няма да се развият „благотворни спирали” (virtuous cycles), водещи до богатство. Страните, следващи стратегия на ниски заплати, може и да поддържат равновесие, но то е на ниско равнище на развитието – неблагоприятна закономерност, изтъкната още от Кейнс. Суб-оптималното равновесие само по себе си е бариера за развитието, тъй като способства изграждането на институции, които се стремят да възпроизведат ограничителните механизми на развитието, докато максимизират растежа на БВП чрез неизгодни за икономическата структура регламенти. Институционалният фактор за развитие е разгледан в следващата 7-ма глава.

Производствата с нарастваща възвращаемост са ключови за националното благосъстояние по ред причини. Освен че са трансмисия на нови знания и умения – тоест на главните фактори за развитие, те култивират вътрешния пазар. Тези производства типично водят до „експлозия на производителността” (Reinert 2008: 129), с най-хаарктерен пример ежегодното нарастване на производителността в текстилната индустрия с над 20% в края на XVIII в. Високият доход на предприемачите позволява по-високо заплащане на труда в тези водещи отрасли. Другите отрасли също изпитват – макар и нежелан, натиск за повишаване цената на труда. По този начин по-голяма част от националния доход се прехвърля към фактора „труд” – но факторът „капитал” не се противопоставя принципно на това, тъй като високата производителност увеличава печалбите му в достатъчна степен. В обществото се установява баланс на противоположно действащи сили, според израза на Джон Галбрайт. Поставят се основите на средна класа, със съпътстващите подобрения в образователната среда, демографската структура, базовата инфраструктура, управлението на държавата и въобще дългосрочното развитие.

Такъв сценарий на „благотворен цикъл” много трудно може да се възпроизведе, следвайки стратегия на ниска цена на труда. Следствието от евтиния труд – евтините експортни продукти, субсидират консумацията на вносителите, вместо да повишават благосъстоянието на производителите. Липсата на достатъчно ресурс в населението води до влошаване на образователната му структура и такава държава се „специализира в това да бъде бедна”. Текучеството на кадри влошава икономическия резултат – както на равнище фирма, така и на ниво национална икономика. По тази причина фордизмът, разчитащ на по-високо заплащане на труда и висока производителност чрез механизмиране на процесите, се налага в Западните държави в периода 1920-1970 г. След като през 1914 г.

Хенри Форд вдига двойно надницата на работниците си на 5 долара на ден, той се сдобива както с повече купувачи на своите машини, така и намалява текучеството на поточните линии. Този ход първоначално е посрещнат с възмущение от представителите на едрата американска индустрия, но постепенно логиката му се налага.

Двата типа на развитие: специализацията в производства с нарастваща възвращаемост и залагането на традиционни отрасли с намаляваща възвращаемост, са окачествени от Райнерт съответно като „Шумпетериански” и „Малтусиански”. Първият тип залага на квалифицирана работна сила, създава средна класа, поддържа равнището на заплащане устойчиво спрямо бизнес циклите, а в икономиката се образуват големи синергии от свързани индустрии. „Малтусианските” икономически дейности не създават синергии. Ако в тях се допусне технологично развитие, то ще намали цената за потребителя, но няма да увеличи дохода за производителя. Заплатите са ниски и неустойчиви, работната ръка е неквалифицирана. Вместо средна класа се формира „феодална” класова структура.

Следвайки тази логика, Австралия създава собствена индустрия – макар че според постулатите на Рикардо тя няма сравнителни промишлени предимства спрямо САЩ и Европа и следва да заложи единствено на аграрния и минния си сектор. Но без индустриална структура, която да вдигне общото ниво в една страна, изграждането на проспериращо общество е невъзможно. Свободният достъп на чуждестранните инвестиции не променя този факт, тъй като капиталът търси най-евтин труд, ориентира производството си към този ресурс и е индиферентен към дългосрочните цели на образованието и квалифицирането на населението на страната.

Според „другия канон”, разнообразието е ключов фактор за икономическия растеж (Reinert, cit. p. 256). Причините са основно две: първо, между многобройните професии се създава синергия – по същата логика Фернан Бродел счита, че главен фактор за развитието на капиталистически отношения в Западна Европа е нарасналата плътност на населението в градовете – търговски средища. Второ, разнообразието създава по-голяма база за селекция между конкуриращи се технологии, продукти и организационни решения. То създава и по-голяма толерантност в обществото. За този ракурс към икономическото развитие е свойствен историческият подход, фокусът към постоянната промяна, респектът към „волята и духа” – тоест предприемаческия дух, иновациите. „Другият канон” приема за вътрешно присъщ сблъсъкът между финансов и реален капитал и вижда в пазара арена на конфликти. Счита, че прецизността в икономическата теория следва да отстъпи пред релевантността и че икономиката е изцяло обвързана с обществото.

Стандартният канон в противовес на това приема, че всички икономически дейности са с еднакво качество като носители на икономически растеж. Той счита, че капиталът пер се задвижва „капиталистическата машина” и човешкият фактор има подчинено значение. Пазарът е механизъм за определяне на цени, а икономиката като цяло не зависи от обществото – тя е саморегулираща се система, преследваща хармония и равновесие.

Спестяванията се считат за производни от отказа от консумация и за главен източник на растежа. Другият канон, в линията на Шумпетер, възразява, че спестяванията са следствие от постигната печалба и следвайки възгледите на Кейнс приема, че от гледна точка на растежа те не просто не са необходими, но всъщност са нежелателни.

7. „Добрият диктатор”: демокрацията и правителството като спирачки за растежа

Независимо от внушителната литература по проблема, въпросът за факторите на икономическия растеж, респективно на икономическото развитие остава до голяма степен неизяснен. Влиятелният американски икономист Моузес Абрамовиц изтъква, че за известни може да се считат не повече от 10% от факторите за икономическо развитие – това приблизително е делът на класическите фактори „труд” и „капитал”. Останалите 90% от условията за растеж и развитие, т.нар. обща факторна производителност, са ситуационни: те зависят от организацията, културата, лидерството, случайния ход на събитията и т.н. и в никакъв случай не може да се считат за известни на управлението (Abramovitz 1993). Това заключение, направено на равнището на икономическото познание към третата четвърт на XX век, в никакъв случай не може да се приеме за остаряло. Напротив, постиженията на икономическата теория през 1990-те, до голяма степен опровергани от глобалните кризи през 1997 и особено 2007 г. (Krugman 2009), както и новите търсения след Голямата рецесия повдигат повече концептуални въпроси, отколкото дават отговор на стари питання. Тъй като въпросът за развитието остава нерешен на концептуално ниво, подходите и научните резултати на множеството иконометрични, сравнителни и исторически проучвания по темата остават частични.

Ендогенната теория за икономическия растеж, формирала се в средата на 1990-те, надгражда търсенията на авторите от неокласическата школа като Кенет Ароу, Роберт Солоу и др. Характерно за нея е, че включва и „човешки компонент” във фактора на растежа „капитал”: това е така нареченият човешки капитал, отчитащ образованието, опита и здравето на работната сила (Barro 1996:5). Друга характерна черта е акцентът върху технологичния прогрес като единствен способ да се избегне намаляващата възвращаемост в дългосрочен период. Този технологичен прогрес се гради върху откриването на нови идеи, които в разглеждания модел се приемат за безплатно благо. Ендогенният модел признава, че нарастващата възвращаемост от мащаба противоречи на съвършената конкуренция – наблюдение, което стои в основата на теорията на развитието на Ерик Райнерт. Въпреки това, типичният за 1990-те години модел остро критикува всяка организация на стопанството, която противоречи на свободната търговия.

Трябва да се отбележи, че заключенията на ендогенната теория за растежа, макар и базирани на статистически апарат, служат на първо място за политически цели – да се докаже уместността на една или друга политика, която богатите страни чрез Бретън-

Удските институции да наложат на развиващия се свят, или в рамките на отделна страна управлението да вземе решения, облагодетелстващи конкретна класа. Използването на теориите за растежа като политически инструмент не е новост. Френският икономист Томас Пикети твърди, че Саймън Кузнец, основоположник на изчисляването на националните сметки, разработва хипотезата си за конвергенцията на растежа именно в съответствие с тогавашните интереси на американската външна политика. Т.нар. крива на Кузнец постулира, че в процеса на развитие неравенството нараства, тъй като само малка част от населението може да се възползва от първите плодове на индустриализацията. След това богатството автоматично се разпределя по-егалитарно сред масите. Според Пикети тази теория е „мощно политическо оръжие“ и „продукт на Студената война“, призван, по думите на самия Кузнец, да създаде оптимистични очаквания, които да задържат по-слабо развитите страни „в орбитата на свободния свят“ (Piketty 2014:14).

Сред авторите, изградили и защитаващи ендегенната теория на растежа, централно място заема американският икономист Робърт Баро. Неговата студия от 1996 г. „Детерминанти на икономическия растеж“ представлява технически синтез на публикувания година по-рано в съавторство с Ксавиер Сала – и Мартин обширен учебник „Икономически растеж“ (Barro, Sala-i-Martin 2003). В студията Баро твърди, че „светът като цяло може да продължи да расте до безкрайност“ благодарение на постоянната технологична промяна (под свят очевидно се разбира човешката икономика). Авторът изследва влиянието на осем главни фактора за икономическия растеж: първоначално ниво на БВП, първоначално ниво на човешкия капитал, фертилност, правителствено потребление, индекс на спазването на закона, условия на външната търговия, регионални променливи и инвестиционен компонент. Основните му заключения са, че по-ниското ниво на БВП предполага по-бърз растеж, а „човешкият капитал“ се оказва по-важен за растежа от материалните ресурси.

Регресионният анализ, извършен с данни за повечето страни в света води Баро до извода, че правителствените разходи имат „съществен негативен ефект върху растежа“ – както и до обобщенията, че „голямото правителство е лошо за растежа“, а „свободните пазари и малките правителства насърчават икономическия растеж.“ В тази линия, 13 години по-късно Баро влиза в ролята на краен критик на програмата за правителствени стимули в САЩ по време на Голямата рецесия. Логиката на подхода, който той защитава, е, че правителствените разходи изтласкват частните инвестиции, освен това те се ориентират към непроизводителни сектори и водят до дефицити и задлъжняване, които тежат на цялата икономика. Тази гледна точка противоречи на идейната линия на и след Кейнс и е теоретично и емпирично оборена от плеяда авторитетни икономисти, въпреки това е удобна на конюнктурата и поне до 2007 г. се налага като доминираща гледна точка.

По-внимателен анализ позволява да се установи, че аргументите на Баро не са безспорни също и в техническо отношение. Американският икономист прави регресионен анализ на данни за правителствени разходи (без военни разходи и разходи за образование) в периода 1960-1990 г. и така установява, че БВП в страните с по-ниски публични разходи расте по-

бързо. На практика, публичните разходи в периода от Втората световна война до 1960 г. са високи в повечето страни по света. Баро всъщност регистрира инерцията на растежа, получен благодарение на Кейнсианските политики – и го съпоставя с всеобщата тенденция на намаляване на правителствените разходи, съпътстваща възхода на Чикагската школа в края на разглеждания период. Именно страните, позволили си най-големи стимули и съответно регистриращи най-висок растеж, след това е най-вероятно да ограничат правителствените стимули в опит да овладеят показателите на публичния дълг.

Също и прогнозите на автора за икономическия растеж на отделните страни в света не издържат на проверката на времето (виж Баро 1996:87). Според автора, Бангладеш би следвало да е сред страните с най-бавен растеж в света в периода 1996-2000 г., на практика страната се нарежда в челни позиции с 3.2% прираст средно годишно за периода. Филипините, очертаващи се като втори по ръст в света според изчисленията на Баро, на практика постигат само 1.3% годишен прираст, над 4 пъти по-малък от прогнозирания. Разминаването на прогноза и реалност при Бостуана е още по-драстично. Прогнозите за Бразилия и Южна Корея се отличават двойно с действителните постижения, и т.н.

В системи с висока несигурност, каквито са националните икономики сгрешените прогнози не са най-големия „грях“ на изследователя. Всъщност това, което компрометираща подхода на Баро, е имплицитното убеждение, че човешката икономика е по-съществена от човешкото битие. С други думи, икономистът поставя понятия като „човешки живот“ и „демокрация“ в подчинено положение спрямо интересите на икономическата машина. Макар и характерна далеч не само за този автор, въпросната нагласа има пагубни последици за човешкото благосъстояние – действителната цел на икономиката, както и на търсенията на икономическото научно познание (Маршал 1895). В разглеждания тук труд, Баро изтъква, че високата фертилност има значително негативен ефект върху растежа, тъй като „повече ресурси трябва да се посвещават на отглеждането на деца, вместо да се използват за производство на блага“ (cit., p. 16), освен това тогава инвестициите се използват за създаване на нови работни места, вместо да се увеличи капиталът на едно работно място.

Концепцията за демографския дивидент, който някои страни успяват да извлекат от намаляващата раждаемост, бе изложена по-горе. Така или иначе, въпросът е за аргументацията, която определя фокуса на конкретните политики. Логиката на Баро е в пълна противоположност спрямо „икономиката за хората“, чиято идейна основа разработва Ернст Шумахер. При това заключението на Баро не е безспорно: според Томас Пикети, именно демографският компонент в исторически план е водещ за постигането на икономически растеж (Piketty 2014: 73). Същото изтъква и Фернан Бродел: без повишена раждаемост и преминаване на критичен праг в гъстотата на населението, капиталистически отношения не може да се развият. Добавя се и възражението, че без явно нежелателното за растежа „гледане на деца“ е невъзможно да се постигне задоволително равнище на „човешкия капитал“.

Най-противоречивото заключение на Баро гласи, че растежът нараства паралелно с демократизацията на една страна само до определен момент. Има и „обременяващи растежа“ аспекти на демокрацията (Barro 1996: 32, 37) и ако една страна иска да се възползва максимално от политическата си организация с цел ускоряване на икономиката, според автора най-добрият избор е демократизация на равнището на Мексико и Малайзия. В тази връзка, Баро издига тезата, че „има два вида диктатури“ и се изказва подчертано положително за постиженията на Алберто Фухимори и Аугусто Пиночет, свързвани с хиляди политически убийства. Показателно е, че в статистическия си анализ авторът използва Индикатора на политическите права на Раймонд Гастил – американски специалист по национална сигурност, участвал в написването на книгата „Можем ли да победим във Виетнам“ и защитаващ тезата, че победата е задължителна за стабилизиране на американската нация. Може да се очаква, че съответното „измерване на демокрацията“ също служи на интересите на доминиращата нация.

Сред многобройните дефекти на изложената по-горе гледна точка изпъква и това, че въпросът за растежа не прераства във въпрос за развитието. Имплицитно се приема, че няма лош растеж: всеки прираст на богатството трябва да се оцени положително, включително ако се разпределя крайно неравномерно. Кривата на Кузнец и предхождащата я по време хипотеза за „просмукването“ (trickle-down, виж Quiggin 2010: 137) обещава, че с времето и по-бедните ще се възползват от дохода, стичащ се към най-богатите страни и прослойки. На практика не се получава така и в днес доминиращия обществен ред неравенството нараства, вместо да намалява с времето. Освен несправедливо, да не се отчита качеството на растежа (тоест доколко той допринася за развитието на обществото) е неефективно. Първо, така не се държи сметка за допуснатите поради растежа екстерналии, най-вече за пораженията върху околната среда и безсмисленото заличаване на невъзстановими ресурси, чиято стойност пазарът не може да регистрира в настоящия момент. Второ, така икономическата система не изпълнява свои основни функции като намаляване на бедността и насърчаване на социалната мобилност. Например, при сегашното равнище на неравенство България трябва да постигне с 30% по-висок растеж, за да получи същия като Чехия социален ефект от прираста на богатството.

Американският икономист Бенджамин Фридман не се съгласява с тези възражения. Според него икономическият растеж по дефиниция представлява „покачване на жизнения стандарт за мнозинството граждани“ (Friedman 2006). Затова Фридман твърди, че е неправилно да се противопоставя материалната полза на моралните вреди от растежа, тъй като растежът води със себе си повече възможности, разнообразие, честност, стремеж към демокрация – основни морални ценности в западната демокрация. От друга страна, липсата на растеж води до социален регрес и до загуба на тези постижения, оценявани позитивно в морално отношение. Дори в най-развито общество като САЩ, твърди Фридман, ако прирастът на БВП се преустанови, може да се очаква ръст на расистките и

анти-имиграционните настроения, както и на частните антиправителствени „полиции“. Ако растежът се възобнови, също и толерантността и солидарността нараства.

Подходът на Бенджамин Фридмън е много по-нюансиран по сравнение с този на Баро. Фридмън например изтъква негативните екологични последици от растежа. Той признава, че разпределянето му в обществото е крайно неравномерно, така че при целия прираст на БВП в САЩ в края на XX век, реалните средни доходи на работниците са с 16% по-ниски по сравнение с нивото им преди 30 години. Авторът отчита, че общество, отдадено на растежа не е равнозначно на демокрация, както показват Китай, Сингапур или Саудитска Арабия и също така приема, че отговорността за растежа не следва изцяло да бъде прехвърляна върху частния сектор и пазара. Въпреки това, за Бенджамин Фридмън негативните последици от растежа са неизбежна цена, която всеки трябва да плати. Но те всъщност се компенсират от подобренията в обществото, възникнали благодарение на ръста на благосъстоянието. По думите на Брадфорд ДеЛонг, Фридмън осигурява „мощна подкрепа на неолибералния императив“: посредством премахване на бариерите за търговия и контакти „по-бързия икономически растеж сам по себе си ще създаде противотезест, която ще премахне и излекува лошите в социално и преразпределително отношение странични ефекти от по-бързия икономически растеж” (DeLong 2006).

Впрочем друга рецензия на поддържащия неолибералната доктрина университет „Кейто“ анализира в детайли идеите на Бенджамин Фридмън за растежа и заключава, че аргументите му са укорими само в едно отношение – те не държат сметка за екологичната криза. Императивът, че обществото се нуждае от още по-висок икономически растеж, за да поправи поразяванията, породени от икономическия растеж, едва ли може да се нарече „икономически“ в смисъл ефективен и дългосрочен. Концепцията на Фридмън за „моралния растеж“ отчасти преодолява едностранчивостта на ендогенната теория, но в същото време не успява да придвижи дискусията към най-актуалните проблеми на растежа. А те са изясняване връзката между растеж и развитие, екологичен императив за ефективност – тоест постигане на най-голям социален ефект с най-малък икономически растеж, както и нов преразпределителен дизайн: както в обществото, така и между страните.

8. Развитие и социално неравенство

След няколко мащабни изследвания през последните години темата за икономическите измерения на неравенството се превръща в централна в специализирания дебат. На това поле отново се сблъскват двете типични гледни точки. Едната твърди, че неравенството е полезно за икономиката, тъй като насърчава предприемчивостта на тези, които се опитват да се изкатерят по социалната стълбица. „Уравновилковката“ отнема стимули за стопанска дейност, освен това ощетява онези, които благодарение на специализирани знания и умения заслужават и получават по-висока оценка за своя принос към обществото. Другата

изтъква, че в практиката се получава обратното: не хората с най-голям принос към обществото, а онези с най-силни политически връзки и вътрешна информация заемат най-горните доходни групи. Чрез механизмите на образованието и здравеопазването неравенството се възпроизвежда и задълбочава от поколение в поколение и в крайна сметка води до забавяне на икономическия растеж заради деградация на „човешкия капитал“. Неравенството спира хармоничното обществено развитие и провокира социални злини като апатия, престъпност, дори граждански войни.

Сред най-авторитетните застъпници на вторта гледна точка е носителят на Нобелова награда по икономика Джоузеф Стиглиц. В книгата си „Цената на неравенството“ той заявява, че исторически високите равнища на неравенство, по-специално в САЩ, са както причина, така и следствие за незадоволителното състояние на икономиката. По думите му, голямата част от американското общество, т.нар. „99 процента“, е нямала възможност да се възползва от прираста на БВП в последните десетилетия. Стиглиц заявява: „Отдясно често се твърди, че може да има повече равенство само на високата цена от по-бавен растеж и по-нисък БВП. Реалността е точно обратната: системата остава и след работно време, за да прехвърля пари от основата и от средата към върха (на социалната пирамида), само че системата е толкова неефективна, че печалбите за върха са далеч по-малки от загубите за средата и основата“ (Stiglitz 2012: xxii).

Според учения, социалното неравенство засяга не само темпа на растежа, но и параметрите на социалното развитие: подкопава основите на демокрацията и на чувството за справедливост и честност. Икономическото неравенство в днешния свят незабавно прераства в политическо и така малки групи може да налагат частните си интереси в ущърб на мнозинството. „Търсачите на рента“ са привилегирани по сравнение с обикновените работници. Неравенството се реализира не просто по разделителната линия между заплащане на труда и доход от собственост, а и чрез възможността за достъп до образование. По правило, децата на бедни родители се затрудняват да си набавят базови здравни услуги и храна, още повече да придобиват умения, които биха им позволили в бъдеще да получават високи заплати. Ситуацията може да се промени посредством прогресивно данъчно облагане и политики на публични разходи, изтъква Стиглиц. Но твърде често правителствата избират точно противоположното решение: да предоставят нови източници на рента на най-богатите, с което неравенството се задълбочава. „Търсачите на рента“ използват политически лостове на влияние не само за да ограничат преразпределянето на ресурси, но и да си гарантират огромни „подаръци“ – изгодни концесии върху полезни изкопаеми, монополно положение на конкретни пазари и други подобни. Така икономиката се превръща в игра не с нулев, а с негативен резултат (cit., p. 28-51).

Паралелно със Стиглиц, критика на модерните рентиери развива и американският икономист и финансист Майкъл Хъдсън. По неговата терминология, икономическите сектори „FIRE“ – финанси, застраховане и недвижими имоти, изсмукват производителните

сили на обществото (Hudson 2012:393). Чрез нескрит лобизъм те превръщат интересите си в привилегировани, директно ощетявайки по този начин производителната функция на капиталистическото общество. Извличането на рента за финансовата индустрия лишава реалните предприятия от средства за изследователска и развойна дейност. „Рентиерите”, от своя страна, рециклират дохода, който извличат от реалната икономика, като отпускат още повече кредити. В крайна сметка все по-голяма част от дохода от разботна заплата, фирмената печалба, дори правителствените данъчни приходи отиват за обслужване на дълга. Следствието е по-малко търсене и инвестиции и дефлация. Това представлява *per se* механизъм за засилване на неравенството – докато тежестта при обслужване на кредитите нараства, заплатите не могат да растат и се създава „ценова дивергенция”.

Хъдсън разглежда задълбочаването на неравенството посредством извличането на рента също и в исторически план. Според него, Просвещението е ключов момент в дългата история на неравенството в човешкото общество. След трудовете на Сен-Симон в началото на XIX век се събужда мощно движение, което си поставя за цел да „премахне икономическите неравенства и пазарните несъвършенства”, включително наследените привилегии, които налагат „пасивна, паразитна рентниерска тежест върху обществото”. Това вековно движение достига своя апогей две десетилетия след Втората световна война, но с възхода на Чикагската школа през 1970-те политическата тенденция се обръща. Човешката икономика според Хъдсън днес е на път да се върне в примитивното си състояние на драстично неравенство – и нестабилност.

И други автори отбелязват моментите около 1820 и 1970 г. като вододелни в развитието на човешкото общество, но понякога им дават различна трактовка. Антропологът Марвин Харис търси екологични и енергетически обяснения на различните човешки традиции институции и акцентира върху разполагаемите ресурси в обществото като основен параметър за неговото развитие, включително в културно и морално отношение (Harris 1978). Според Харис, солидарността нараства и неравенството намалява в началото на XIX век главно благодарение на ръста на материалното богатство вследствие на Индустриалната революция. Поседвалият век и половина е уникално явление в цялата човешка история, а вероятно и в живия свят изобщо: прирастът на ресурсите се случва по-бързо от прираста на населението. Така може да се развият институциите на социалната държава, които европейецът днес до голяма степен приема за даденост. През 1970-те демографският взрив обаче отново намалява разполагаемите ресурси на човек от населението и съответно общият морален климат в икономическата полиика се променя. Впрочем това ранно и до голяма степен интуитивно обяснение не опровергава установената от Хъдсън тенденция човешката икономика постепенно да „обраства” с непроизводителни, рентниерски институции, които отнемат от капацитета ѝ за развитие.

Така или иначе, неравенството не може да се приеме за логично следствие от индивидуалния принос към обществото, тъй като, по думите на Стиглиц, хората, които оглавяват световните списъци с милиардери не са точно онези, които са направили най-

полезните за човечеството научни открития. В този смисъл, ако приеме драстични размери, неравенството подкопава чувството за справедливост сред широките слоеве на обществото. Джордж Акерлоф и Робърт Шилер, Нобелови лауреати съответно за 2001 и 2013 г. определят усещането за справедливост сред хората като един от петте основни елемента на „жизнените сили“ (animal spirits) в икономиката. Ако хората считат, че играта не се играе честно по правилата, мотивите им и за трудов принос, и за спестявания, и за кооперативно поведение изчезват.

Това се онагледява и от размера на работната заплата. Още в края на 1980-те е доказано, че фактори като образование и трудов стаж имат много малък ефект върху размера на работната заплата: разликата в заплащането между лицата на 90-тия и 10-тия перцентил на доходите е повече от трикратна, при константно ниво на образование и стаж. С други думи, в икономиката като правило хора с еднакви умения и дори извършващи еднакви дейности получават много различни заплати. Оказва се, че работната заплата не е само стимул, а символ в процеса на размяна между работодател и работник. От възприятието на работника доколко заплащането на труда му е справедливо зависи не само удовлетвореността от работното място, а и склонността му да възприема работните задачи като лична отговорност – тоест производителността на труда (Akerlof, Shiller 2009: 21, 106).

Да обобщим основните негативни въздействия от неравенството върху икономиката. Концентрацията на средства във върха на подоходната пирамида свива разполагаемия доход за средната и ниската класи. За да поддържат социално приемливо ниво на консумация, хората прибегват до живот на кредит, което автоматично увеличава дохода, изтичащ от социалния оборот под формата на ренти. От друга страна, съкращаването на съвкупното търсене заради свилите се масови доходи води до безработица. Безработицата се сочи за причина на свитото търсене, но тя е по-скоро следствие от него. Тъй като богатите спестяват по-голяма част от дохода си се оказва, че при сегашната структура на неравенството в САЩ, намаляването на неравенството – тоест на дела в националния доход, който извличат най-богатите, би довело до увеличаване на търсенето в цялата икономика. Заради мултипликатора на разходите, ефектът върху БВП би бил дори по-голям и в крайна сметка безработицата би намаляла чувствително, ако неравенството се нормализира (Stiglitz 2012 83-117).

Трети негативен механизъм от неравенството върху икономиката се задейства посредством правителствените разходи. В икономика с повече безработни и по-голям дял на бедстващото население, правителствените разходи следва да са по-големи. Така нараства данъчната тежест и евентуално товарът на държавния дълг. Всъщност тази теоретична предпоставка рядко се осъществява в практиката. По-често явление е най-богатите да наложат интересите си и да намалят данъчната ставка за най-високите доходни групи. Така данъчните приходи намаляват и възможността на правителството да финансира дейности, които биха насърчили растежа в дългосрочен период, отслабва. Става дума по-

скоро за инвестиции в образование и здравеопазване, отколкото в материална инфраструктура. Често пристанищата и пътищата, които се строят с помощта на международни заеми с благовидната цел да помогнат на развитието, всъщност обслужват нуждите на чуждестранните компании – износители на ресурси и не допринасят за покачване на благосъстоянието на населението, респективно намаляване на неравенството (Hudson 1977).

Вместо да вземе мерки за намаляване на неравенството, типичният отговор на макроикономическото управление по време на периодите с икономически спадове е да се намалят лихвените нива, за да се засили кредитирането и оттам инвестициите, търсенето и наемането на работници. Това е четвърти източник на икономически проблеми, свързани с неравенството. Историята след 1980-те показва, че стопанският прираст благодарение на лихвената политика е краткотраен. По-типично явление е чрез намаляване на лихвите да се стигне до образуването на пазарни балони. Това са “модни теми”, които абсорбират поевтинения паричен ресурс. Тези нерационални пазарни оценки се простират върху широк диапазон от инвестиционни възможности: от високи технологии и недвижими имоти до държавен дълг на нововъзникващите икономики. Освен че превръщат макроикономическото управление в Сизифов труд, “балоните” представляват безсмислено разхищение на ресурси. Вследствие нарасналата волатилност фирмите масово започват да се застраховат срещу финансовия риск, тразакционните разходи нарастват, инвестициите спадат и в крайна сметка ръстът на БВП и на заетостта отново се съкращава.

Същевременно може да се приеме за емпирично доказано, че по-високото равнище на равенство влияе благоприятно на растежа в дългосрочен период. Скорошно изследване на МВФ установява, че по-равномерно разпределените доходи водят до по-продължителни периоди с ускорен икономически растеж (Berg, Ostry 2011). Анализът на авторите сочи, че ако равнищата на неравенство в Латинска Америка, които са най-високите в света, бъдат понижени до равнището на неравенството в Източна Азия, продължителността на периодите с ускорен растеж ще се удвои. Заключение е, че разпределението на доходите и на темповете на растежа са две страни на една и съща монета. И макар че лошо обмислени политики може да намалят стимулите за предприемчивост и да окажат негативно въздействие дори върху бедните слоеве от населението (“известно неравенство е неделима част от ефективното функциониране на пазарната икономика и необходим стимул за инвестиции и растеж”, изтъкват Берг и Остри), ако обръща достатъчно внимание на създаването на предпоставки за по-голямо равенство, страната може да извлече “значителни дългосрочни ползи за растежа”.

Като цяло се приема с консенсус, че една от най-съществените бариери пред растежа, който на теория е призван да премахне бедността в обществото, е самата бедност. В индивидуален план, когнитивните усилия, които бедните правят за ежедневното си оцеляване изчерпват капацитета им да правят планове за излизане от неблагоприятната ситуация (Mullainathan, Shafir 2013). В тази връзка на макроикономическо ниво се говори

за “капан на бедността” и също така за “страни, специализирали се да бъдат бедни”. Нарастването на неравенството, което задълбочава проблемите на бедността, в дългосрочен план отнема от производителността на обществото, влошавайки образователната и здравната му структура. Достатъчно показателно е заключението, потвърдено със статистически анализ, че способността за научаване при децата рязко спада при недостатъчно хранене (Glewwe, Jackoby, King 1999). Доказана е и връзката между начин на хранене и ръст (телесна сила).

Разбира се, механизмите на ученето в съвременната икономика правят разглежданата зависимост далеч по-комплексна. Констатацията на Робърт Баро, че страните с най-нисък размер на БВП отчитат най-бърз растеж, дава повод за неоправдан оптимизъм. Ръстът на БВП при високи и нарастващи нива на неравенство не означава намаляване на бедността, съответно на производните ѝ социални злини, а продължаващо обогатяване на управляващата върхушка.

Освен икономическите механизми, чрез които неравенството въздейства на растежа, то влияе на развитието на икономиката и опосредствано, чрез дълбочинни въздействия. Обществото възприема най-богатите, “единия процент”, като ролеви модел, изтъква Джоузеф Стиглиц. Желанието да се възпроизведе потреблението на най-богатата прослойка не може да се разглежда еднозначно положително. Стремещът към по-голямо благоденствие би могъл да приеме и различни от нарастването на консумацията форми – например повече свободно време за лично развитие и за семейството. Императивът на консумацията може и да покачва БВП, но е със спорен принос към социално – икономическото развитие. От друга страна, според американския икономист правилото е, че колкото по-изразено е разделението на доходите в едно общество, толкова най-богатите са склонни да се противопоставят на разходи, предназначени да облагодетелстват цялата общност (cit., p. 93). Това много важно заключение дава обяснение за съпротивата на най-богатите срещу силното правителство, тъй като то “би могло да използва властта си, за да поправи дисбалансите в обществото, като отнеме част от тяхното богатство и го насочи към публични инвестиции, които да допринесат за общото благо или да помогнат на тези на дъното”.

Неравенството в обществото позволява по-лесно да се манипулират масите и подкопава силата на закона. Законите и политиките се осъществяват с цел облагодетелстването на “единия процент”, а не като осъществяване на демокрация. Резултатът е както загуба на потенциален БВП, така и нестабилно, по-нешастно, дори може да се каже по-примитивно общество. Решението на задълбочаващия се проблем според Стиглиц дават серия от мерки, включващи ограничаване ролята на финансовия сектор, по-категорични закони за защита на конкуренцията, премахване на скритите субсидии, данъчна реформа с въвеждане на по-прогресивен подоходен данък, ограничаване на вредните ефекти от глобализацията, публични инвестиции, насочени основно за иновации, монетарна политика в подкрепа на пълната заетост, подобрен достъп до образование, засилване на

програмите за социална защита и други. Стиглиц обобщава: “От значение е не само растежа, но и качеството на растежа”.

Трудът от 2012 г. на Нобеловия лауреат по икономика бързо се превръща в програмно произведение за политиците от новата лява вълна, особено в южна Европа, но научната общност обръща повече внимание на друг актуален труд, посветен на неравенството - “Капиталът през XXI век” на френския икономист Томас Пикети. Макар като цяло той да достига до същите заключения – че неравенството в света днес е достигнало значително по-високи нива, отколкото е било свойствено някога в епохата на модерността, а това несъмнено има сериозни социални последици, Пикети заема по-умерена позиция в критиките си на системата. Въпреки това, той е категоричен, че „икономическият растеж чисто и просто не е способен да задоволи демократичната и меритократичната надежда (за по-справедлив социален ред), която трябва да създаде специфични институции за тази цел и да не разчита изцяло на пазарните сили или технологичния прогрес“ (Piketty 2014: 96).

Неравенствата в обществото не намаляват по естествен път вследствие на постигнатия икономически растеж, статистически доказва Пикети и всъщност гради именно върху това заключение своя труд. Далеч по-нюансирано е отношението му по въпроса доколко неравенството е пречка, бариера за икономиката. Френският учен в известен смисъл се съгласява с тезата на Карл Маркс, че капитализмът „сам копае гроба си“, тъй като капиталът се подчинява на принципа на безкрайната акумулация, а все по-голямото натрупване на капитала води до намаляваща възвращаемост и съответно до срутване на системата (Piketty 2014: 228). В едно общество с драстично неравенство, например в което горните 10% получават 50% от дохода, без наличие на ефективен репресивен апарат най-вероятно ще настъпи революция (cit., p. 263). „Такова ниво на концентрация ще е източник на мощно политическо напрежение, което трудно може да се асоциира с всеобщото право на глас“, пише икономистът.

В същото време Пикети изтъква, че ако символичната граница „10 – 50“ бъде премината, няма доказателства как това задължително ще доведе до колапс на икономиката. В навечерието на Френската революция горните 10% в доходната пирамида например може би са получавали 60% от националния доход, вероятно е имало и други подобни традиционни общества. Въпросът опира на първо място до апарата (институциите и медиите), даващи оправдание за неравенството. Ако в обществото се е наложило убеждение, че несъразмерният доход е следствие от положени усилия или лични качества, или пък че всяко посягане на богатството на най-богатите ще причини огромни страдания на бедните, възможно е концентрацията на богатство да се задълбочи дори още повече.

Пикети вижда и обратната зависимост: нарастването на неравенството е сред причините за финансовата криза в САЩ, твърди той. Тоест то пречи на икономическото развитие и се нарежда сред бариерите – предмет на настоящето изследване. Механизмът на финансова криза, катализирана от неравенството, според Пикети съответства в общи линии на

гледните точки на Хъдсън и Стилглиц: изземването на доход от страна на най-богатите лишава средната и долната класа от покупателна сила, принуждава ги да живеят на кредит и създава дисбаланс в икономиката. В САЩ той е четирикратно по-сериозен от често обвиняваните за главен национален икономически проблем търговски дефицити: след 1980 г. се наблюдава трансфер на богатство в размер на 15 процентни пункта от долните 90% към горните 10%. От цялото икономическо нарастване между 1977 и 2007 г., горният 1% е абсорбирал 60%. „Независимо кой какво мисли за фундаменталната легитимност на неравенството на доходите, тези числа изискват повишено внимание. Трудно е да си представим икономика и общество, които може да продължат да функционират до безкрайност с толкова екстремно раздалечаване между социалните групи“ (cit., p. 297).

В крайна сметка Пикети заявява, че при цялото си значение неравенството не може да се сочи за единствена, дори за главна причина на финансовата криза. В основата на хроничната нестабилност на глобалната финансова система според него стоят други, финансови фактори: структурното нарастване на съотношението между капитал и доход и огромното увеличение на международните активи. Заключение му означава, че той отдава вината на финансиализацията на съвременната икономика – проблем, който заслужава самостоятелно изследване извън обхвата на този труд. От друга страна, възходът на финансовата индустрия с дерегулацията от 1980-те не може да се отдели от политиките, насърчили разтварянето на подоходната ножица в западните общества.

След направения анализ, може да се приеме за доказано, че ако придобие несъразмерен характер, неравенството възпрепятства икономическото развитие. Световната материална история не познава общества с пълно равенство на доходи и богатство, такова едва ли е възможно дори като социален експеримент. Тоест не следва да се отдава особена тежест на аргумента, че егалитарните общества отнемат предприемаческите стимули. Това, което отнема стимулите за развитието на икономиката – ако говорим за тоталитарните комунистически режими от съветски тип, не е равенството, тъй като такова равенство на практика няма. Нито пък може да се приеме сериозно доводът, че неравенството в доходите в екстремните му форми се дължи на специален социален принос, т.е. на по-висока пределна производителност.

Въпросът какво е „несъразмерно неравенство“, тоест от коя точка неравномерното разпределение на доходите започва да пречи на растежа и на развитието, не е получил еднозначен теоретичен или иконометричен отговор. Такъв количествен отговор едва ли може да бъде даден в универсален смисъл, тъй като различните страни се намират в различни стадии на развитие, характеризират се с различни институции и се ръководят от различна социална философия. Трябва да се отчете и инерционният фактор от различните, често противоположни политики, следвани от една и съща страна през годините. Трудно е да се докаже, че общество с по-нисък коефициент на Джини отчита по-висок икономически растеж именно по тази причина, или обратното. Признаци за несъразмерно неравенство, пречещо на икономическото развитие, може да се открият по дедуктивен път

в следните явления: засилена емиграция, социални протести, висок дял на сивата икономика, както и кредитен ръст, по-висок от прираста на БВП.

9. Икономическо развитие и ненамеса в стопанския живот

Тезата, че обществото, в частност стопанският живот се подчинява на висша хармония и всяка умишлена намеса, целяща да подобри работата му, е обречена да даде противоположни на очакваните резултати, има корени в древността. Тя оказва влияние върху западните икономически теории още преди в края на XVII век да е формулиран принципът *laissez-faire*, превръща се в централна мишена на критиките на Джон Мейнард Кейнс между двете Световни войни, но изживява истинския си разцвет след 1950-те, когато западният „свободен свят“ търси противовес на съветския модел на централно планиране. В този контекст плеяда силни икономисти, начело с Лудвиг Мизес и нобеловия лауреат Фридрих Хайек, разработват посланието, че автоматичния механизъм на пазара, използващ сигналите на цените за разпределяне на ресурсите, е несравнимо по-ефективен от петилетния план, тоест от всяко стопанско решение, взето от орган за планиране, съставен от бюрократи. На високо аналитично ниво е противопоставен пазарът като органичен феномен, в някаква степен съответстващ на биологичните системи и ползващ се от еволюционната им мъдрост, на тежката, изкуствена машина за планиране, лишена от връзка с потребностите на живота.

Крахът на съветския режим след 1989 г. често се използва като аргумент, че свободният от административна намеса пазар няма разумна алтернатива. На практика, голяма част от успехите на следвоенните западни и азиатски икономики се дължат именно на един или друг вид насочване от страна на правителството. Същността на плана Маршал в Западна Европа е целенасочена публична инвестиция в подкрепа на индустриалния сектор. Най-ценните постижения в информационните технологии в САЩ, преобразили глобалното общество, са плод на държавни инвестиции в отбранителния сектор. Азиатското автомобилостроене и електроника са следствие от целенасочени държавни инвестиции в изследователска и инженерингова дейност, както и на протекционизъм – на целесъзнателно строителство на силна национална икономика. Има голям брой примери от практиката, че намесата на държавата в икономиката може да доведе до силни и стабилни положителни резултати. Да се поддържа противното е предубеждение, отхвърлящо реалността и принципите на здравия разум.

Апологетите на пълната ненамеса на държавата в икономиката от доста време не доминират в специализирания дебат. В авторитетния „Доклад за растежа“, изготвен от Комисията за растеж и развитие, се посочва, че изискването правителствата да правят колкото се може по-малко неща в икономиката и да отстъпят ролята си на пазара е „извънредно непълна постановка на проблема“ (The Growth Report 2008: 30). В тази връзка

се цитира сентенцията от 1955 г. на британския икономист Артър Люис, специалист по развитие и развиващи се икономики: „Правителствата се провалят или защото правят твърде много, или защото правят твърде малко”. Трябва да се отбележи, че Докладът за растежа обобщава икономическите концепции за растежа и развитието в навечерието на Голямата рецесия. След 2008 г. икономическата дискуссия много по-настойчиво поставя въпроса за хипотетичните ползи от стопанската ненамеса и за конкретните форми, които приема ефективната правителствена интервенция. Мотото „Стабилизирай, приватизирай, либерализирай” се маргинализира.

Тъй като държавата по правило разполага със съществен капацитет, тя може да инвестира в размер, който изтласква частния инвеститор от пазара и по този начин да отнеме стимули за предприемчивост и развитие. Фискалната политика на държавата може да задуши растежа по много начини: на първо място с високи данъци, отклоняващи средства от бизнеса за инвестиции и от домакинствата за консумация, освен това с обременяващи регулации, както и с публично задлъжняване, като товарът на обслужването на дълга се прехвърля върху произвеждащите фирми и потребяващото население. Държавата, както бе посочено, може да задуши растежа и с монетарната си политика (при положение че си взаимодейства с централната банка): понижаването на фондовите лихви създава предпоставки за образуване на „балони” и разхищение на ресурси и води до рецесия, а повишаването на лихвите в зле подбран момент оскъпява паричния ресурс и замразява активността в икономиката. Държавата има свойството да създава неефективни администрации, пилеещи ресурси и забавящи процесите в стопанския кръгооборот.

Въпреки това презумпцията, че правителството е „стопанско зло” не отговаря на научната проверка. Тя е идеологически повлияна и служи най-често на частни парични или геополитически интереси, както вече пролича от анализа на възгледите на Робърт Баро. Опитът на икономическото развитие в страните от Третия свят след 1960-те, а и преходът в Източна Европа показват, че там, където отсъстват ключови институции, икономиката е потисната и бедността нараства. Пазарът не може да замени институциите на държавността, в най-широк смисъл: справедлива съдебна система, меритократичен принцип при заемане на ръководни постове, възпитание на младото население в ценности, способстващи социалния живот. В страните, в които институциите са negliжирани, стопанските резултати са слаби, особено ако се отчете не средният доход на човек от населението, а медианата на доходите. Показателно е, че в подобни страни също и „пазарът” е далеч по-несвободен, в смисъл повлиян е от корупция и запазени интереси. Непреднамерен поглед в историческия процес ще покаже, че корупцията е следствие от липсата на държавност, а не причина да се отправят обвинения по принцип към ролята на държавата в икономическия живот (Chang 2008).

Въпросът за публичната намеса в стопанския живот е твърде комплексен. Тъй като става дума за страни в изключително разнородна среда и стадии на развитие, към обобщения следва да се пристъпва много предпазливо. Има страни като Индия, вероятно и България,

които изпитват трудности в развитието си едновременно заради двете противоположни причини: твърде тежки регулации и твърде ниски публични инвестиции. Различни са и изискванията за намеса – по отношение на целите, обхвата и методите ѝ.

Не на последно място следва да се отчете, че двата приоритета – за растеж и за развитие (след като вече доказахме, че те не са идентични), предполагат различни политики. Ако целта на макроикономическото управление е да се постигне максимален растеж на БВП, вероятно най-резултатно би било да се задействат механизмите на свободния пазар чрез премахване на регулациите, например охрана на труда, производствени стандарти и контрол върху произхода на капиталовите потоци. Така в една слабо развита икономика БВП на човек от населението може значително да нарасне, ако например се позволи на чуждестранни компании да извличат и експортират природните ѝ ресурси при занижени екологични стандарти. Дори по този начин да се окаже някакъв стимул за развитие, в смисъл подобряване качеството на живота за широки маси от населението, това протича прекалено бавно. С по-голяма публична намеса е вероятно да се постигне по-бързо развитие под формата на по-добро образование, здравеопазване и хигиенни условия и др.под., макар и да не се реализира максимално възможният в краткосрочен период прираст на БВП, евентуално и да се забавят капиталовите трансфери. Балансиране между двата сценария не е невъзможно, но често в практиката те се срещат в чист вид.

Специален казус са страните със средно равнище на доходите, в които проблемите на растежа следва да се разгледат в пряка връзка с прилаганите икономически политики. Емпиричните данни показват, че след като изживеят период на бурен растеж и БВП на човек от населението се стабилизира около средното за света равнище (от порядъка и малко над 10 000 долара годишно), много страни изпадат в продължителен период на стагнация. Няколко държави като Сингапур и Южна Корея са успели да се измъкнат от този „капан на ниските доходи” и да преминат в категорията на развитите държави с високи доходи. Правилото е, че повечето страни, започнали от ниска база и стигнали до средно равнище, не продължават напред. Проблемите на растежа на тези страни до голяма степен остават неизяснени, все пак са идентифицирани някои общи характеристики, разсъждава се и върху успешните стратегии на малкото държави, успели да се откъснат напред (The Growth Report 2008: 82).

Страните в „капана на средните доходи” се отличават с високо ниво на бедност и неравенство, особено ясно това е проявено в Латинска Америка и Източна Европа. Това до известна степен е очакван ефект, тъй като в тези страни е следван модел, избягващ преразпределението и позволяващ значителни фриволности на предприемачите в периода на първоначално натрупване. Вече бе изяснено посредством какви механизми неравенството възпрепятства икономическия растеж. Все пак, не може да се твърди, че намаляването на неравенството посредством по-енергично преразпределяне автоматично ще върне тези страни към бързо развитие. Проблемът там до голяма степен е структурен:

той касае „човешкия капитал“ и натрупаните знания и умения. Но практически е сигурно, че лес-фер няма да подобри особено бързо положението в тези страни.

В повечето държави трансформацията от средни към високи доходи се придружава със съществени промени на пазара на труда и в отрасловата структура. Постепенно трудово интензивните отрасли губят значение за сметка на капиталово интензивните, които изискват специални работни умения. Предлагането на труд намалява, заплатите се покачват и благосъстоянието на населението нараства. Това повишава значението на вътрешния пазар за сметка на експортния сектор – типична черта на преминалите в групата на високите доходи. Тези експортни отрасли, които някога са давали най-голяма заетост (при по-ниски заплати) и са движели растежа на цялата икономика, в страните с високи доходи постепенно губят значение и дори изчезват.

Този преход е невъзможно да се осъществи по логиката на публичната ненамеса в стопанския живот, независимо че нарастващото влияние на капиталово интензивните отрасли може да е следствие от именно от такава. Търсенето на квалифициран труд обуславя нужда от публични политики в областта на висшето образование и научните изследвания. Тези политики следва да са насочени също и към премахване на някои бариери пред развитието, например специални експортни зони или строго контролиран валутен курс, изтъква Комисията за растеж и развитие. „Проблемите, срещу които (въпросните) политики са насочени, отшумяват с времето и те стават ненужни. Да се настоява за запазването им води до забавяне на структурната промяна в икономиката. Отклоняват се инвестиции от нови експортни индустрии и от индустрии, обслужващи вътрешния пазар” (cit., p. 84).

В светлината на казаното може да се обобщи, че ненамесата в установения икономически ред, довел до известно стабилизиране и до първоначално натрупване, на даден етап се проявява като съществена бариера за растежа. В общество, в което се е натрупала някаква критична маса капитал, но отсъстват механизмите, които стимулират производителното приложение на този капитал, развитието става заложник на стабилността. При това тази стабилност е на ниско ниво на оползотворяване на човешкия потенциал, тоест може да се разглежда като нежелано равновесно състояние на нацията. Тези разсъждения дават повод за преосмисляне на макроикономическите политики, довели България до нивото на средните доходи, но не позволяващи ѝ да извърви оставащия път до проспериращо общество.

Механизмът, който привържениците на публичната ненамеса в стопанския живот предлагат като по-добра алтернатива на политиките, е кризата. Стопанските сътресения периодично разклащат фундаментите на бизнеса и на държавното устройство. Това, което е неефективно, в дългосрочен план задължително ще бъде премахнато. Този ред на мисли има вътрешна логика, но антропологията е доказала, че някои характеристики на човешките цивилизации се запазват изключително дълго време, дори ако – а може би

тъкмо защото, се явяват пречка за стопанския живот. По-същественото възражение е, че ескалацията на глобалната икономика и резултиращият ресурсен недостиг не оставят пространство за бавни и скъпи експерименти. Ако бъде еднозначно установено, че даден принцип или структура представляват разхищение на ресурси, е твърде неикономично да се остави разрешаването на проблема на стопанската самоорганизация.

Пример дава корабната индустрия, която заради грешно планиране през 2004-2007 г. формира свръхкапацитет. Свиването на международната търговия след 2009 г. допринася за липсата на търсене на корабни услуги: много съдове бездействат, а други се налага да бъдат преждевременно нарязани на скрап заради липса на поръчки. По този начин секторът се саморегулира. Тази тенденция ще продължи до нивото, когато предлагането ще изостане от търсенето и цената на корабните услуги отново ще се превърне в стимул корабособствениците да инвестират в нови съдове. Процесът обаче води до разхищение на значителен ресурс: на капиталите на корабособствениците, на стомана и цветни метали, на човешки труд и т.н. Генерират се отпадъци и въглеродни емисии. В момента няма механизми за намеса на глобално отраслово ниво. Саморегулацията вероятно работи – но бавно, т.е. скъпо. Примерът е за сектор със силно конкурентна структура. В други сектори, в които монополизацията е по-изразена, саморегулацията протича значително по-бавно.

Друг пример, изтъкващ многозначителността на невидимата ръка на пазара дава развитието на ски туризма в община Банско, България. Вследствие на имотния бум през 2004-2007 г. и с оглед на очакваното превръщане на Банско в луксозен ски курорт, там са построени голям брой апартаменти и хотели. По-голямата част от тези имоти не са продадени, дори след рязкото понижение на цените им, тъй като разрастването в рамките на 10 години отвъд общинския План за развитие оставя много нерешени проблеми на инфраструктурата и жизнената градска среда. Решението на инвеститори и община е да се стимулира търсенето на имоти, като се прокарат повече ски писти, съответно се привлекат повече ски туристи. Това може да стане само за сметка изсичане на горите в Северен Пирин, определен от ЮНЕСКО като Световно природно наследство – тоест да се рзреша намеса с публична санкция. Разпродажбата на имоти в града посредством изсичане на горите в планината далеч не е гарантирана, още повече, че така се посяга на ресурса, създаващ добавената стойност на местния туризъм. Лес-фер в Банско преди 10 г. поражда проблем, който рискува да стане още по-голям с последваща намеса, подчинена на частни и краткосрочни интереси. Такава намеса може и да подейства като краткосрочен стимул за растежа, но би ошетила сериозно дългосрочното развитие.

В генерален и теоретичен план, въпросът за стопанската ненамеса опира до два големи кръга от проблеми: статичната и динамичната икономика, от една страна, от друга – презумпцията за прогреса. В статичната икономика, разсъждава Алфред Маршал, “същите количества от едни и същи неща се произвеждат по един и същ начин от едни и същи човешки класи... Фирмите се въздигат и падат със същата регулярна монотонност на дърветата в гората” (Marshall 1890: 501). Този теоретичен модел не е лишен от връзки с

реалността: икономиката без растеж е характерна чак до XVIII в. В статичната икономика не настъпват съществени изменения в качеството на живота и социалната мобилност е извънредно ниска. Може и да се преразпределя доход и богатство от една класа към друга и от един отрасъл към друг, но това, което едни печелят, е загуба за други: стопанската игра е с нулев резултат.

Принципът за стопанска ненамеса придобива други измерения в динамична икономика. В икономика в динамично състояние протичат многобройни и разнопосочни процеси. Големи компании енергично въздействат на пазара, стремейки се към монополно положение. Самият пазарен механизъм издига бариери пред конкуренцията. Държавната регулация тук вече не се явява защитник на морални категории като „справедливост” и „равенство”, нито е механизъм за обогатяване на близките до властта – а средство да се избегнат нежелани за обществото изкривявания. Креативното разрушение, формулирано от Йозеф Шумпетер като основна движеща сила на бизнеса, далеч не винаги съответства на дългосрочния обществен интерес. Без съмнение, публична намеса би могла да сложи край на икономическата динамика, този въпрос неведнъж е стоял пред Федералния резерв на САЩ (Ахамед 2012). Решението, което дава Алън Грийнспан: да не се пречи на пазара, дори когато той се поддава на „иррационални преувеличения”, тъй като в крайна сметка ще настъпи саморегулация, далеч не е безспорно. Цената на саморегулацията на големи системи е твърде висока.

Да се върнем към цитата на Маршал – модерната икономика внася рязка промяна в „количествата” и „нещата”, но разделителните линии в класов план като цяло се запазват. Вече бе изтъкнат уникалният характер на периода между 1870 и 1970 г., когато класовото напрежение в западния свят отслабва поради прираста на производителността и преразпределителната роля, която играят двете Световни войни. След 2008 г. специализираните икономически медии отново разискват теми като класови интереси и дори класова борба. „Надеждата, че бедността и неграмотността постепенно може да бъдат изличени намира силна подкрепа в устойчивия прогрес на работническата класа през този век”, пише големият британски икономист във въведението към своя основен труд и допълва: „Някои (от по-рано „долните класи”) вече водят по-изискан и благороден живот спрямо мнозинството от по-горните класи преди само век”. Този оптимизъм е свойствен за годините, в които Маршал живее и твори. Но растежът и дори развитието на икономиката не водят задължително до подобрения в качеството на живота.

„Прогресът” е метафизична конструкция, която изразява специфично убеждение в ръководните принципи на живота, в началата на битието. На практика няма доказателства, че развитието задължително води към подобрение. Напротив, еволюционните принципи в живия свят показват, че се предават онези характеристики на индивида и на групата, които способстват оцеляването на вида. Неведнъж еволюцията в живия свят се осъществява и като регрес, т.е. загуба на сложност. Човешкият прогрес: убеждението, че човешкият вид върви все по-напред и по-нагоре, независимо че понякога допуска грешки, по принцип

може да оправдае или намеса, или ненамеса в стопанския живот – зависи какви конкретни политики се аргументират. Но нагласата, че ако бъде оставена на естествения ход на събитията, човешката икономика и, по-общо казано, активност ще води до все по-позитивни и всеобщо желани състояния в обществото, не намира научно потвърждение.

В контекста на планетарните граници и ресурсния недостиг, идеята за прогрес на икономиката придобива радикално нови измерения. Това вече означава не да се произведе по-висок БВП с повече и по-хубави стоки и услуги, а да се подобрява качеството на живота на максимален брой хора при намаляване на използваните ресурси и генерираните отпадъци и емисии – принцип, който най-вероятно ще доведе до снижение на БВП, дори да не повдига темата за преразпределението. „Прогресът” в новия планетарен контекст изисква снижаване на сложността в някои сфери, на първо място във финансите. Той изисква взаимодействие между икономика и житейска философия с непозната по-рано интензивност. Към настоящия момент не е известна държавна или наддържавна структура, готова да се ангажира с намеса в социалния и икономически ред с подобен мащаб и насоченост. Също така е ясно, че с лес-фер, запазвайки настоящата траектория, социалният организъм няма да „прогресира” – или ще го направи с такива разходи, които противоречат на самата идея за обществен интерес.

Изложените тук разсъждения влизат в противоречие със заключенията на Фридрих А. Хайек от втората половина на ХХ в. Видният представител на Австрийската школа отправя остри критики срещу конструктивизма – формулата, че човек сам е сътворил постройките на обществото и културата и съответно може да ги променя според желанието си (Науек 1996: 17). Според Хайек е почти невъзможно да се направи нещо, което превъзхожда резултата от следване на поведение, подсказвано от традицията. Той се аргументира с постиженията на системната теория и епистемологията, когато акцентира върху „онези спонтанни организиращи сили, чрез които човекът е подпомаган в преследването на целите си, без обаче да разбира това”. В серия студии нобеловият лауреат пояснява защо културната еволюция е по-сходна с генетичната или биологичната еволюция, отколкото с развитието, причинявано от хората с предварително намерение. По тази причина за Хайек е изключително важно пазарът да бъде свободен от всяка волева намеса – за да може да изпълнява насочващата си функция, тоест да казва на индивидите какво трябва да търсят (cit.: 112). Така пазарът ще намира приложение на индивидуалното разпръснато знание и ще максимализира социалния принос на всеки един човек.

Проблемният момент в това богато идейно наследство идва оттам, че британският икономист с благороден австрийски произход е изявен противник на съществуването на екологична криза или на демографска бомба. За него пролетариатът е „допълнително население”, което следва да благодари за съществуването си единствено на просперитета, създаван от пазара. Нарасналият брой на населението увеличава производителността и разпръснатото знание, затова всъщност е благо, а не проблем. Човекът може да доведе само до естетични промени в природната среда, променяйки ландшафта. Показателно е, че

в лекцията си при връчването на Нобеловата възпоменателна награда през 1974 г. Фридрих Хайек отправя изрични критики срещу изследването „Границите на растежа”. В това отношение трябва да отбележим, че Хайек става сам жертва на „Надменността на знанието”, както той озаглавява Нобеловата си лекция.

Трудовете на Фридрих Хайек, в които той изтъква предимствата на самоорганизиращата се икономика, не идват на празно пространство. Страхът от вездесъщата, тоталитарна държава преследва интелектуалците от самото начало на ХХ век и се проявява в редица високи литературни постижения като „Ние” на Евгений Замятин, „1984” на Джордж Оруел, „451 градуса по Фаренхайт” на Ред Бредбъри, „Смелият нов свят” на Олдъс Хъксли. В студия от 1958 г. Хъксли доразвива тезите си в публицистичен стил и обобщава двете основни форми, които може да приеме тоталитарната държава: груба силова диктатура, основана на страх и насилие по подобие на Оруеловата дистопия, но е възможна и по-тънка форма на тотален контрол, основана на пропаганда, промиване на мозъци, химически контрол и редица подобни. В този случай контролиращата воля оставя в масата усещането, че хората управляват сами живота си, а в обществените дела цари демокрация (Nuxley 1958). В тази връзка би следвало да се напомни, че в САЩ, където днес обществено мнение е, че държавата не трябва да се намесва в икономиката и всеки сам е отговорен за личния си успех или неуспех, наскоро бе осъществен най-големият публичен трансфер в човешката история в подкрепа на частната банкова система (Стиглиц 2011).

10. Богатство, щастие и мислене

Икономическият растеж се е превърнал в ключов аргумент в политическата надпревара. Заради натрапчиви съмнения, че развитият свят е изчерпал дългосрочния си потенциал за нарастване на БВП и съответно става все по-трудно да се отчитат управленски успехи, на високо политическо ниво се насърчават опити за преосмисляне на основната статистика, визуализираща икономическия резултат. На границата на дефлацията, през есента на 2014 г. европейската статистическа служба настоя всяка страна членка да промени методиката за отчитане на БВП, включвайки в показателя маргинални дейности от сферата на престъпността – тоест увеличавайки обхвата и размера му. През 2010 г., във време на рецесия, британският премиер Дейвид Камерън инициира разработването на нов индекс, който да измерва не доходите на населението, а субективното благополучие (Marks 2011).

Въпреки тези инициативи с политическа насоченост, в икономическата дискуссия, дори в латентно състояние, винаги е присъствал въпросът доколко ръстът на дохода и богатството прави човека по-щастлив, съответно доколко преследването на възможно най-висок доход може да се определи като разумна – като „икономическа” човешка цел. Карл Маркс през 1859 г. изтъква, че богатият човек при всяка създава се възможност се стреми да покаже имането си, като „позлатява” себе си и къщата – тоест за увеличаване на личното богатство

водещ мотив е социалната оценка. През 1899 г. Торстейн Веблен публикува „Теория на безделната класа”, в която се аргументира, че ако не бъде демонстрирано, богатството е безполезно: в същността си то е призвано да носи социална чест. Антрополозите от първата половина на XX в. обогатяват това заключение с богат етнографски материал, а редица социолози и антрополози продължават паралелите на Веблен към други аспекти на модерния живот, изразяващи демонстративна консумация и парадирание с богатство.

През 1958 г. големият икономист от канадски произход Джон Кенет Галбрайт констатира нова тенденция, свойствена за консумацията на елита. За да се дистанцира от новите парвеню, „класическият елит” се стреми да открие това, което представлява, вместо това, което притежава: да изтъкне постижения в области като образование, научни и технически изследвания, индустриална политика, спорт, пътешествия и т.н. в дух на демонстративна егалитарност (Galbraith 1958). Авторът пространно описва новия скромно и талантливо милионер – вероятно също и стремежи се да създаде ролеви модел за елитите, но във всички случаи в години на ускорен растеж и икономическа динамика наследеното богатство губи част от своето значение. Разбира се, следва да се отбележи, че голяма част от „победите на висшата класа” са следствие от привилегирован достъп до образование и други изходни ресурси.

С оглед на ресурсния недостиг, доловен глобално след първия петролен пик от 1973 г., би следвало да се очаква, че трансформацията на мярката за успех от притежание към постижение ще се ускори. На практика инфлацията в средата на 1970-те, а в не по-малка степен и битката срещу нея посредством драстично повишаване на фондовите лихви, обръща фокуса отново към разполагаемите доходи. Това е в основата и на десния завой в икономическата политика, олицетворен от управлението на Маргарет Тачър във Великобритания и Роналд Рейгън в САЩ. През този период се конституира нагласата, че истинското постижение е в притежанието. С множество послания към масовата публика – филми, книги, модели за подражание, алчността се представя не просто като допустима, а като социално желана характеристика на личността. Парадоксално, понякога за тази цел се използват аргументи и авторитети от християнството, в потвърждение на Веберовата теза за протестантската етика на „духа на капитализма”.

Още от края на 1940-те, когато психологията започва да взаимодейства с различни области от познанието за човека и обществото, се правят изследвания на сложната корелация между богатство и щастие. Едно тяхно обобщение прави американският икономист Ричард Истърлин (Easterlin 1998: 131), който е сред пионерите в проучването на този въпрос. Глобални социологически допитвания от 1960-те години показват, че хората отдават огромно значение на материалните фактори в живота си. Макар и да е субективно, възприятието за щастие в общи линии следва еднакви принципи в почти всички страни по света: на първо място по важност за хората са икономическите въпроси, на второ място семейството, важни категории са също здравето и ценностите. С малки изключения,

проблемите, свързани с работата, обществените дела и международните въпроси не се посочват като централни в човешкия живот.

Очаквано, доходите се оказват неделима и най-важна съставка от личното усещане за благополучие за хората в целия свят. Това се потвърждава и от данните в САЩ: 56% от хората в най-високата доходна група заявяват, че са „много щастливи”, а „сравнително щастливи” са 37%. Аналогичните проценти за цялото население са 43 и 48%. За най-ниската доходна група делът е съответно 29 и 55%. Но Истърлин предупреждава да не се подвеждаме от тази моментна картина в заключението, че ако „доходът на човек от населението нарасне, също и щастието ще се увеличи”. Националните социологически изследвания в САЩ не установяват статистическа тенденция в промяната на щастието. В Детройт между 1955 и 1971 г. не се наблюдава увеличаване на удовлетвореността от живота, независимо че за този период доходите са нараснали с 40%. За цялата страна, между Втората световна война и 1991 г. реалният БВП на човек от населението се удвоява, докато тенденцията за възприемано щастие в нацията е даже слабо негативна.

Най-парадоксален пример дава Япония, където през 1958 г. средните доходи са на ниво 1/8 от тези в САЩ. Между 1958 г. и 1987 г. реалните доходи в страната нарастват петкратно. Делът на собствениците на личен автомобил нараства от 1% на 60%. Жизненото равнище достига 3/4 от това в САЩ. Но показателят за субективно благополучие в Япония не се променя изобщо за разглеждания 30-годишен период. Нещо повече: запазват се съотношенията на удовлетвореност / неудовлетвореност в различните доходни групи. Обобщавайки редица сходни резултати, в теорията се налага терминът „парадокс на Истърлин”: по-високите доходи действително са свързани с по-интензивно усещане за щастие по сравнение с по-ниските, но увеличаващите се с времето доходи в една страна или на една прослойка не допринасят за повече щастие. Ако сега си богат, средно статистически ти си по-щастлив, отколкото ако беше беден, но ако забогатееш, няма да станеш по-щастлив.

Обяснението на този парадокс е, че хората сравняват своите доходи: след определено насъщно ниво, за субективното усещане за благосъстояние е по-важно какво печелиш спрямо другите, отколкото какво печелиш в абсолютна стойност. Субективно погледнато, в квартал, където всички печелят 1000 лв. на месец, доход от 1050 лв. е по-висок, отколкото 1100 лв. в квартал, където всички печелят по 1200 лв. В общество, в което нормите за жизнено равнище са се повишили, човек със замразени доходи ще се чувства по-беден, дори ако обективните обстоятелства са същите като преди, изтъква Истърлин. Друго обяснение дава явлението „формиране на навици” по отношение нивото на консумация, което, от своя страна, води до постоянно нарастване на материалните аспирации.

„Хората във високо развитите страни”, твърди изследователят Хадли Кантрил, „са придобили широк спектър от аспирации, скъпи и изтънчени от гледна точка на хората в по-слабо развитите райони, които все още не са научили всичко онова, което е

потенциално достъпно на по-напредналите общества и чиито аспирации към материалните и социалните аспекти на живота са скромни в сравнителен план” (cit. p. 142).

Заключението на Истърлин е, че отдавна прогласеното настъпване на „общество на изобилието”, в което ще цари достатък и доволство, не е реалистично. Задоволяването на материалните нужди не води до щастие, ако забогатяването се споделя от всички. Според автора, „икономическият растеж не повдига обществото до някакво определено ниво на изобилие. По-скоро, процесът на растеж поражда нарастващи нужди, които го водят все по-нататък”. Следва да се отбележи, че за американския икономист светът в края на XX в. е навлязъл в ера на „триумфален растеж”, който ще свие пропастта между бедни и богати и към 2050 г. ще доведе жизнения стандарт в развиващия се свят до 80% от нивото, постигнато в САЩ през 1990 г. Смъртността в Третия свят следва да намалява. За Истърлин околната среда и природните ресурси, макар и потенциална „пречка”, не са в състояние да поставят граници на икономическия растеж. Това, което може да попречи на растежа е по-скоро международната политика, пречеща на увеличаване на търговските потоци. Няма изгледи, че с времето хората ще станат по-малко материалистични, т.е. прочутата пирамида на потребностите на Маслоу не отговаря на действителността. Светът няма избор, освен да продължи икономическия си растеж до безкрайност и да се радва на плодовете му, особено ако успее да избегне голям международен военен конфликт. Това надбягване между неспирно покачващи се аспирации и все повече материално богатство се крепи на “трите колони на растежа”: наука, технология, образование (cit., p. 153).

Изследванията на Истърлин върху икономиката на щастието от днешна гледна точка представляват значително по-съществен принос от типичното за втората половина на XX век убеждение в безкрайното самообновяване на човешката икономика. Появяват се също и иконометрични критики на „парадокса на Истърлин” (Nasser 2013). Статистикът Ник Маркс от лондонската Фондация за нова икономика (NEF) оценява изследванията на Истърлин като „прости и надеждни”, но им дава различна от авторската трактовка: за Маркс светът не е обречен да расте до безкрай, за да задоволява безспирно нарастващите материални нужди на хората, в случай че се признае как „логиката в сърцето на нашата икономическа система е грешна”:

„Организирали сме модерните си общества около един определен модел как да се преследва щастието. Приели сме, че увеличаването на икономическия продукт автоматично ще доведе до увеличаване на стандарта на живот и оттам на човешкото щастие. Икономиките ни са организирани около увеличаването на БВП без много грижа за негативните въздействия върху околната среда и дори как доходът се разпределя между страните... Хората бяха накарани да вярват, че колкото по-висок разполагаем доход имат, толкова повече ще може да консумират и това е пътят към щастието. На практика, през последните десетилетия хората започват да се фокусират изключително само върху консумацията и вследствие на това тежко задлъжняват” (Marks 2011: 24).

Международните сравнения действително показват, че поне първата част от парадокса на Истърлин – че колкото човек (съответно една страна) е по-богат, толкова той е по-щастлив, не винаги е в сила. Според икономиста Ричард Леард, „насъщната” граница за държавите е около 15 000 долара на човек от населението годишно – след нея повишаването на дохода не сочи статистическа връзка с повишаването на субективното благополучие (Layard 2003). Съществуват и страни с много ниски доходи, в които субективното усещане за благополучие е значително над това в страни с по-високи доходи. Показателен пример е България, в която според изследването на Gallup World Poll към февруари 2012 г. индексът на субективното благополучие е 4.2 (индексът приема стойност от 1 до 10, като 10 е най-голямо самовъзприемано благополучие). В Молдова този индекс е 5.6, а в Лаос 5.0. БВП на човек от населението (по номинална стойност за 2013 г. според МВФ) е 7328 долара за България, 2239 долара за Молдова и 1594 долара за Лаос.

Обяснение за този факт, който заслужава да се обозначи като „Българския парадокс”, дават редица комплексни фактори като общности и малки групи, взаимопомощ, религия и житейска философия, както и качеството на околната среда. Нагласата, че прирастът на материалното богатство е единственият път към щастие е повърхностна. Човек действително се сравнява с другите, преди да определи дали е щастлив, но той сравнява далеч не само доходите си, а цял списък от фактори. Той например сравнява доходите си през призмата на образованието и квалификацията си, на полаганите усилия и постигнатите резултати, включително и през самооценката за потенциала си, който би могъл да разгърне, ако живееше при по-леки условия. Ако е неблагоприятно, подобно комплексно сравнение е по-достоверен източник на висока неудовлетвореност от материалното положение в среда с обективно нарастващо неравенство – отколкото инерцията от необичания от хората комунизъм, както Леард и някои други западни автори се опитват да обобщят. Все пак, БВП на човек от населението в България е 70% от средното за света, а образователната и отчасти квалификационната структура на населението (все още) съответства на стандартите в страни с високи доходи. Също и бидейки член на Европейския съюз, мярката за сравнение се повишава.

Доколкото фокус на този труд са бариерите пред растежа и развитието на икономиката, може да се обобщи, че ниското субективно усещане за щастие на хората действа като негативен стопански фактор. Както в случая с бедността, която е следствие, но и причина за икономически проблеми, нещастие е не само резултат от материални и институционални дефицити, но и само причина за такива. То може да потисне потреблението, да намали шансовете на пазара на труда, да провокира социална и политическа апатия, както и деструктивни социални протести. Субективното възприятие за нещастие е свързано и с повече здравословни проблеми, съответно с публични разходи. Метаанализ на 225 изследвания за връзката между щастие и успех, извършен от трима психолози – Соня Любомирски, Лаура Кинг и Ед Динер (по Marks 2011), показва, че щастливите хора по-рядко развиват вредни навици, по-рядко боледуват и по-бързо се

възстановяват след медицински процедури. Щастливите хора формират здрави семейства и приятелства и имат по-добри икономически резултати – като каузалната връзка е двупосочна, включително насочена от „щастие” към „добър резултат”. Може да се очаква, че хора, потънали в нещастие, показват по-слаба склонност към сътрудничество и това е достатъчно основание икономиката да се представя под потенциала си.

Бариера пред развитието е и вкорененото убеждение, че главна цел на националната политика е да осигури колкото може по-голям материален прираст, което съответства на желанията и потребностите на населението. Пролитчава, че след определено ниво, приблизително съответстващо на средните годишни доходи на човек в света (изчислени от Томас Пикети на 750 евро месечно), по-високият разполагаем доход не допринася решително за личното щастие. Това насочва към извода, че публичният разход може да се окаже по-ефективен от личния приход за създаване на субективно усещане за благополучие. Според Ричард Леард, ефективната икономика се нуждае от корективно данъчно облагане, за да не изпадне в порочния кръг „повишаване на доходи – повишаване на потребности”, кръг който не допринася за удовлетвореността от живота, тоест за развитието. Икономистът счита, че 30% данък е достатъчен за заличаване ефекта на съперничество, дължащ се на постоянното сравнение между хората (Layard 2003:11). Вероятно същата данъчна ставка би била нужна за преодоляване на „формирането на навици” – например втора кола или извънсезонни плодове и зеленчуци. С 60% данък върху най-високите подоходни групи „със сигурност ще се намали измерваният БВП, тъй като трудовите усилия ще намалееят” – предупреждава Леард, като заключава: „Трябва да ни е ясно, че това няма значение, тъй като БВП е погрешен измерител на благоденствието”.

Също и според Ник Маркс, който изследва проблемите на субективното благосъстояние от 2001 г., публичните политики се нуждаят от смяна на фокуса: вместо предоставяне на максимално възможни материални придобивки на хората – създаване на усещане за лично щастие. Той дефинира и седем публични стратегии в тази насока:

- да се създаде “добра работа за хората”: това означава не само добри възможности за намиране на работа, а именно “добра работа в правилното количество”. Безработицата има унищожителни социални ефекти, но и хората, които се преработват, не водят устойчив живот. Правителствата следва “систематично да насърчават благоденствието на работа, да изтъкнат най-добрите практики и да помогнат за по-равномерното преразпределяне на работата в икономиката”;
- да се реформира финансовата система, която да се превърне в публична услуга, а не в дейност, насочена единствено към частни печалби;
- процъфтяващи училища: фокусът на образованието следва да се измести в посока развиване на многостранните заложби на учениците като спорт, изкуства и

креативност, което от своя страна ще доведе до по-висока производителност и по-активни граждани, тоест по-висока предприемаческа активност;

- пълноценно здраве: според Световната здравна организация това е не просто липса на заболяване, а пълно физическо, ментално и социално благоденствие;
- ангажираност с инициативите на общностите (engage with citizens);
- добри фундаменти: да се възприеме холистичен подход, балансиращ социалната, икономическата и екологичната стойност с финансовия резултат;
- да се измерват важните неща: не просто БВП, а субективното благосъстояние, както и въздействието на модерния живот върху околната среда.

Тази програма дава важни насоки и заслужава да се отбележи дори само като демонстрация на фундаменталната политическа промяна, свързана със смяната на фокуса от количествени към качествени показатели. Дизайнът на политики за увеличаване на личното и публичното благоденствие излиза далеч извън обхвата на този труд. Но е важно да се открият три крайни принципни подхода към проблема. На единия полюс стои убеждението, че промяна на човешката икономика към по-балансирано и по-осъзнато състояние е възможна, или най-малкото следва да се положат усилия за постигането ѝ. Ник Маркс е представител на това позитивистично направление, към него вероятно спада и Ричард Леард. Втората линия на мислене приема, че екологичната и демографската криза съществуват само в главите на учените, а човекът е щастлив именно и само тогава, когато преследва и постига материални придобивки. С нюанси, тази нагласа споделят учени като Фридрих Хайек и Ричард Истърлин.

Има и трета гледна точка, която приема консуматорската ориентация на хората за даденост и в същото време отчита заплахата от задаващите се планетарни промени. На тази позиция е антропологът Марвин Харис, а независимият учен Джеймс Лавлок обобщава: “Ние сме това, което сме и може да направим много малко, за да предотвратим задаващите се силно негативни промени, и не трябва да се чувстваме виновни за това” (Lovelock 2009: 76, 80, 81). Малко по-нататък в текста Лавлок отбелязва: “Днешната индустриална цивилизация е безнадеждно неприспособена да оцелее на една свръхнаселена планета с изчерпани ресурси, макар да се заблуждава от мисълта, че умни открития и прогрес ще ни осигурят обувалката, позволяваща ни да се наместим в имагинерната ни ниша. Мисля че е най-добре да приемем и да разберем колко слаби са шансовете ни за лично оцеляване, но и да се обнадеем от това, че нашият вид е необичайно корав...”.

От тази фаталистична гледна точка Лавлок критикува съвременните “зелени” движения, както и въобще политиките за икономия на ресурси, възобновяеми енергии и т.н.: според учения те са неспособни да се справят със задаващата се климатична катастрофа, завоалирана от консенсуса, търсен от Междуправителствения панел по промените в

климата (IPCC). Перифразирайки думите на Лавлок, идеята “да се спаси планетата”, като покрай това се спечелят много пари (точно това, което обещават икономисти като Джефри Сакс), е порочна и обречена. Тук с Лавлок впрочем се съгласява и канадската журналистка Наоми Клайн (Klein 2014). Британецът рисува картина на драстично измиране на населението на по-сухата и с 5-6 градуса по-гореща планета, както и образуване на “спасителни лодки” за човечеството на Британските острови, Нова Зеландия и някои северни зони на Евразия и Америка с по-висока надморска височина.

„Пророчеството” на Лавлок, че съвременните хора не може да излязат от естеството си на консуматори, големите индустриалци – от преследването на печалби, а политиците – от стремеж към преизбиране, е уязвимо поне по три направления. Авторът недооценява капацитета на модерната икономическа система бързо да преформулира целите си – нещо, което Западния свят постига по време на Втората световна война, а Източноазиатските икономики в последвалите години на бурен растеж.

Също така, усилията да се формулират политики за замяна на материалните придобивки със смислен живот не са самоцел, нито маргинална икономическа теория на “опасната” граница с психология, социология и житейска философия. Напротив, движението за щастие в икономиката възниква именно за да премахне самоцел, показала се опасна и в крайна сметка неикономична: обещание за щастие чрез увеличаване на материални придобивки. Тук, парадоксално, от най-голяма полза може да се окаже неолибералният подход: трудните решения се взимат по-лесно след криза. Въпросът е, че кибернетичните системи на планетата се движат по инерция. Когато заплахата стане видима, може и да е късно за промяна в икономическите принципи, която да доведе до подобрения.

Трето, Лавлок – както и Истърлин, приемат ценностите на човека за даденост: за тях нагласата, доминирала в общественото мислене през 1960-те, господства и днес и е универсална. Това лесно може да се оспори: в днешни дни въпросите за международното положение, например, са по-централни за хората: както заради информационното общество, така и заради новите глобални заплахи като тероризъм и затопляне. Подобна промяна, включително посредством публични политки, би могла да настъпи поне частично и по отношение на важността на материалните придобивки.

Дискусията за връзката между богатство и щастие е важна в политическо отношение, тъй като тя дава алтернатива на „дяволския кръг” „растеж – потребности – растеж” и може да понижи антропогенното натоварване върху природната среда. Но изследванията в тази област, макар все по-многобройни, все още са експериментален стадий. Показателен е подходът на психолога – носител на Нобелова награда по икономика Даниел Канеман. Изследвайки какво хората в различните страни разбират под удовлетвореност от живота, освен оценка за лично благосъстояние той търси и самоанализ доколко предходният ден е бил посветен на приятни или неприятни занимания. Жените в САЩ по правило често дават отговор, че са много удовлетворени от живота. Оказва се, че те прекарват времето си

в неща, които им носят много по-малко удовлетворение по сравнение с французойките, които се забавляват много повече в живота, но са по-резервирани при генерализация като това дали са щастливи. Освен че е свидетелство за национални стереотипи, този пример подсказва, че субективната оценка за благополучие е податлива на манипулации.

Даниел Канеман популяризира концепцията си за човешкото мислене, като обособява в нея две системи: система „А” на автоматичните реакции, която е път на по-малко съпротивление, по-икономична по отношение на енергия и съответно човешкият мозък първоначално прибегва към нея и се стреми да запази нейния автоматизъм. Съществува и система „Б” на самостоятелно търсене на решения – на мислене по същество. Тя обаче се задейства по-трудно, коства енергия и хората неволно я отбягват. Тази специфика дава обяснение защо е толкова трудно хората да бъдат подтикнати към поведение, щадящо ресурсите, включително по-малко труд. За целта отдавна се използват масовите медии. Но медийното послание по правило задейства само система „А”, която изисква малко лично внимание и противоречи на личния ангажимент. За самоограничаване и промяна на житейски цели е необходимо много по-сериозно премисляне, тоест задействане на система „Б”, което става с други, различни от медиите канали. Стратегиите за комуникиране на публичните политики по развитието срещат няколко нива на бариери в мисленето на хората.

11. Културни бариери пред икономическото развитие

Възгледът, че човешките качества са най-важният фактор за развитието на една икономика се споделя от почти вскички школи в областта на икономическото научно познание, включително от теориите на свободния пазар. Значението на човешкия фактор може да се онагледя с примера на Втората световна война: опустошителните бомбардировки над Германия не разрушават структурата на живота там и градовете удивително бързо се възстановяват от руините, понякога за седмици. Обяснението е, че е унищожен материален капитал, но повечето хора с техните умения и навици оцеляват. Статистиката сочи, че най-високо ниво на бедност има сред социалните класи с най-ниско образование.

Изоставащите страни от Третия свят често отдават икономическите си проблеми на ширещата се неграмотност. Споменатите човешки качества често се включват в обобщаващото и трудно за дефиниране понятие „култура”.

Въпросът за връзката между култура и развитие има много измерения, тук ще бъдат разгледани само някои от тях. От началото на ХХ век се обръща особено внимание на тезата, че религията – един от параметрите на културата, определя икономическото развитие на една страна. Този въпрос е предмет на интереса на германския социолог и икономист Макс Вебер, автор на известните трудове “Социология на религията” и “Протестантската етика и духът на капитализма”. Вебер твърди, че предписанията за добър живот, дадени от една или друга голяма религия стоят в основата на стопанските

постижения на страните. В Азия, където няколко учения проповядват изкореняване на желанията за богатство и напредък в обществото, бедността е масова. В ранните протестантски деноминации, които приемат, че Богът благославя вярващите също и в материален план, личното богатство се приема като свидетелство за религиозна посветеност, съответно се превръща в житейска цел. За постигането ѝ помагат икономическите „добродетели” спестовност и взаимопомощ в рамките на общността.

Паралелно с Вебер, теория за религиозно детерминирано развитие изгражда и германският икономист Вернер Зомбарт. В книгата си “Стопанският живот и евреите” Зомбарт твърди, че гоненията срещу евреите в Средновековна Европа определят различната съдба на различните части на континента. Евреите нямат религиозна санкция да не дават пари с лихва и затова се използват в християнска Европа като банкери, които да финансират военните и луксозни нужди на аристокрацията (християните в тази епоха гледат на лихварството амбивалентно). Разселването на евреи от Южна към Северозападна Европа след Контрареформацията премества “центъра на тежестта” на европейската икономика, по думите на Зомбарт, тъй като пренасочва търговските и финансовите потоци. Редица учени днес потвърждават, че финансовата сила на еврейската нация се дължи именно на липсата на културна норма, забраняваща им да дават на чужденци пари с лихва (Атали 2009).

Религиозният фактор за развитието на икономиката е разгледан задълбочено и от британския стопански историк Ричард Тауни, автор на книгата “Религията и възходът на капитализма” (1926). В по-ново време големият френски учен Фернан Бродел описва благочестието и религиозната отдаденост като главно условие за членство в първите еснафи на холандските банкери. Те трябвало да бъдат въздържатели, да са облечени в скромни черни дрехи и да не пропускат неделна проповед... Паралелно с работата на стопанските историци многобройни етнографски и антропологически проучвания доказват, че в традиционните общества всъщност не се прави днешното разграничение между икономика, култура и религия – тези понятия са различни страни на едно и също нещо: на комплексния, или на тоталния, според германската терминология, социален живот. Показателно е, че на някои аборигенски езици в Австралия думата за “работа” и “религиозен ритуал” е една и съща, в полинезийските езици думата за “играя” и “работя” също е една. Още към средата на XX век може да се счита за доказано, че религията и въобще споделените в обществото убеждения не просто налагат отпечатък, а диктуват принципите на стопанския живот. В по-нови изследвания се изтъква детерминиращата роля на екологичните фактори и ресурси за религиозните и по-общо за културните норми, но това не променя принципно установената зависимост „култура – стопанство”.

Особено внимание в тази насока заслужават изследванията на руския етнолог Лев Гумилев след края на 1960-те години. Дълго време отхвърлян от официалните научни среди, Гумилев развива собствена теория за връзката между народите, природата и културата: той на практика изгражда от основи теорията на етнологията. Гумилев

разглежда проблемите на растежа на един народ, формулирайки хипотеза за етногенезис. За руския учен културата представлява отражение на природните дадености на земята, върху която народът се е формирал. С други думи, културата е огледална на “лицето на Земята”. Народи, формирани в по-сурова природна среда развиват институции като спестовност и солидарност, за разлика от обитателите на региони с по-богати природни ресурси, позволяващи си по-голяма фриволюст. Когато по силата на историческите събития един народ трябва да мигрира, той пренася на новото място старите си обичаи и институции и те евентуално могат да действат като спирачка за развитието на стопанството. Пример от българската стопанска история дава обичаят за съхранение на зърно в делви в земята, документиран за българите край река Волга. Този начин на съхранение е формиран в много по-сухите земи на прародината на север от планината Хиндукуш и в мокрите почви на Волжска България той води до загниване на зърното.

Да се върнем на теориите на Гумилев, ученият определя като водеща сила за развитието на един народ свойството “пационарност”. Под този термин той разбира нагласата на индивидите да жертват имущество, труд или дори живота си в името на някоя идея. Когато индивидите притежават висока пационарност, народите или загиват в „борбата за място под слънцето”, или преживяват експанзия. Народът има жизнен цикъл от средно 1300 години, твърди Гумилев, базирайки се на жизнения цикъл на 21 древни цивилизации в Евразия. Във финалните си фази народът вече е изчерпил своята пационарност и или се претопява в друг по-пационарен народ, или пък изпада в продължителна “мемориална” фаза, в която се спомнят героичните постижения на предшествениците, но няма енергия за производство на нови културни ценности. Може да се каже, че ниската пационарност спира растежа и развитието.

Тази разработвана десетилетия наред теория очевидно е релевантна на изследвания тук проблем, но към още по-смели заключения навеждат възгледите на Гумилев за антисистемите. Според руския учен, за финалните фази на етногенезиса са свойствени релативистични философии, които твърдят, че няма добро и зло, или по-скоро че добро и зло са едно и също нещо. Като примери за такива учения той изтъква манихейството в Предна Азия и богомилството в Средновековна България. За Гумилев това са “антисистемни” възгледи, които рушат обществата, в които пускат корени. Тези nihilistични философии отхвърлят ценността на живота, а и въобще оспорват наличието на ценности, за които човек следва да се бори. Последниците са унищожителни не само за икономиката и държавата, а и за природната среда. Когато няма ценности, няма и санкции срещу престъпления. Пасивността и примиренчеството към неправдите, замаскирани като житейска философия, че този свят е сън, са типичен капан за просъществували дълго време общества, твърди Лев Гумилев. Възгледите за етногенезиса насочват към извода, че най-високите бариери пред развитието се издигат в умовете и в душите на хората.

Що се касае до културата на модерността и връзките ѝ с икономическия резултат, правени са многобройни обобщения на проблема. Пример дават известният програмен труд на

Даниел Бел „Културните противоречия на капитализма” и проучванията на холандския социолог Герт Хофстеде. Като едно от първите изследвания в тази насока следва да се открие трудът от 1962 г. “Духът на времето” с автор Едгар Морен (Морен 1995). В него френският философ развива тезата за множеството идентичности на съвременния човек и свързаното с това неспирно търсене на разнообразие. Модерният човек има нагласата една година да почива “на диво”, с без контакт с цивилизацията, на следващата – в най-люксови условия, и не вижда противоречие между двете. Това от своя страна прави изключително трудно моделирането на някакво конкретно желано поведение от хората, които искат да са всичко накуп и то едновременно. Характерен за съвременността е “архаичният зов”: копнеж по загубената връзка с природата, обясняващ голяма част от модерното търсене на свързани с природата продукти. В психологически смисъл, архаичният зов е компенсационен механизъм и затова е спорно доколко днешните опити за “спасяване на природата с пазарска кошница” ще доведат до резултат, много по-различен от печалби за съобразителните предприемачи. Така или иначе, стремежът към дивия живот е разпознат като компонент от модерното мислене преди повече от половин век, оценен е и маркетинговият му потенциал.

На равнището на 2015 г. може да се обобщи, че една от много важните културни трансформации на модерната епоха е превръщането на произвеждащия човек, на Homo faber в консуматор. Задълбочаването на разделението на труда има за следствие, че хората губят поглед за цялостта на обществото и икономиката, те изключително трудно могат да осъзнаят реалните мотиви за своите действия, както и последиците от тях. Консумацията измества на заден план екзистенциалните въпроси. Чрез масовите медии се оказва огромен натиск за понижаване нивото на осъзнаване на хората, с цел да се премахнат бариерите за нови покупки. Понижаване на менталното равнище е операция, извършвана в традиционните народи и в медицината до XX век с помощта на опиати и служеща за лечение на душевни разстройства или за свързване с първичната душа (по Юнг). Днес натискът за отказ от критично мислене сред консуматорите е повсеместен и извънредно силен. В богатия свят на практика вече няма битка за идеи. Идеите са придобили театрално, ритуално значение, тъй като човекът има много идентичности. Като ползвател на новини той може да реагира като консерватор, като консуматор да е марксист, като бизнесмен да се придържа несъзнателно към либертарианството, като гласоподавател да е националист, и т.н. Загубата на идеен център е това, което прави позитивното развитие изключително трудно и вместо това привилегирова принципа на растежа. Общество, загубило качествени ориентири търси стабилност в количествените измерители.

След глобалната криза, започнала през 2007 г. вниманието на икономическите изследвания се насочва във все по-голяма степен към “човешкия фактор” - тоест към поведенческите и културните специфики, определящи инвестиционните решения и стопанските резултати. Популярни бизнес автори като Насим Талеб изтъкват склонността на човешкото мислене към самозаблуди и многобройните вредни предразсъдъци в човешката култура (Талеб

2009). В книгата си от 2005 г. “Ирационално преувеличение”, която дава вярна прогноза за скоро последвалия крах на пазара на недвижими имоти, Робърт Шилер обръща специално внимание на културните фактори като причина за образуването на пазарни балони (Shiller 2005: 37). Един от тези фактори например е значителното разпространение на материалистическите ценности сред хората. В социологическо изследване от 1975 г. само 38% от респондентите в САЩ посочват “много пари” като част от личното си разбиране за добър живот. През 1994 г. процентът вече надхвърля 63%.

“Нашата култура се е трансформирала така, че почита успешния бизнесмен толкова, а и повече от реализирания учен, творец или революционер”, изтъква Шилер. По същия начин културата се е променила в насока, която не отдава особено уважение на майките, които остават у дома да отглеждат децата си, а това обяснява все по-голямото навлизане на жени на пазара на труда. Американският икономист установява още много свързани с културата фактори за “ирационалното преувеличение” на капиталовите пазари в навечерието на Голямата рецесия: засилването на увлечението по хазарта, прекомерно оптимистичните прогнози на пазарните анализатори, които от своя страна са следствие от ширещото се позитивистично мислене, а най-вече склонността на хората да се сравняват с околните. Ако някой постигне печалби на пазара на акции, от гледна точка на материалистичната философия тази печалба представлява обвинение към другия, който не е спечелил. Що се касае до хазарта, телефонно интервю от 2000 г. е констатирало, че 82% от възрастните жители на САЩ са практикували хазарт под една или друга форма в рамките на предходната година. Използваните в пазарния процес измами и манипулации също са елемент от културата на модерното западно общество – независимо че то възприема себе си за навлязло в “нова ера”. Поне половин дузина нови “ери” през XX век са завършили с пазарен крах, но този културен стереотип се появява извънредно устойчиво.

Независимо че най-често остават извън анализа на мейнстрийм икономистите, фактори като нерационално свръхдоверяване на собствените преценки или чужди авторитети, податливост на слухове и най-вече стадно поведение описват доста точно културата на “пазарния човек”. Типична за тази култура, виждаща в пазара огромно казино и фаворизираща индивидуалното забогатяване, без да държи сметка за последиците за трети страни, е нагласата “този път е различно”. Пазарната култура, която до голяма степен е глобална медийна култура, очевидно не притежава способността да се учи от собствените си грешки. Големите кризи на XIX, XX и XXI век показват, че всеки път балоните и последващият крах се осъществяват по идентичен модел. В известен смисъл, дългата памет не е желателна за пазара, тъй като печалби се правят най-лесно на гърба на човешката наивност. Икономиката на финансовия капитал върви напред, евентуално се развива, стъпвайки върху руините на безчет загубени индивидуални богатства.

Вече бяха изяснени механизмите, посредством които пазарните балони въздействат негативно на икономиката. В светлината на извършения анализ може да се заключи, че прекомерният акцент върху материализма (тоест алчността), хазартното поведение и

егоизмът са бариери за икономическо развитие. Културата в обществото е решаваща за посоката, която ще приеме това развитие, както и за скоростта, с която обществото ще се движи – напред, назад или встрани. “Култура” е понятие, получило дотук огромен брой дефиниции, в този анализ е следван подходът на българския историк Александър Фол, че културата на първо място представлява осъзнато поведение: споделени ценности, водещи до определено действие или отказ от действие. Също така, тук внимателно се прави първичното разделение между „култура” и „културност”, върху което акцентира германският социолог Норберт Елиас. Много често, особено в “количествения период” на икономиката през втората половина на ХХ век културните фактори са пропускани в икономическия анализ или се сочат за производни на материалния приоритет. Но задълбоченият анализ на ниво “общество – икономика – природа” вижда в културата формула, определяща равнището и принципите на развитие на икономиката.

Вярно е и обратното: редица автори, изследващи развиващите се страни, виждат в специфичната традиционна култура основната причина за тяхната изостаналост и така косвено омаловажават значението на сериозни бариери за развитието като външен дълг, флуктуации на международните пазари на суровини, чуждестранна собственост на важни национални ресурси, завещана от колониалния период неработеща администрация и редица други. Както и в теориите за “ресурсно проклятие”, заключението на културните детерминисти е, че бедните страни сами са си виновни за неблагоприятното положение, от което на практика изход не съществува.

Специалистът по икономическо развитие Ха-Джун Чан оспорва това убеждение. Той се аргументира с примера на източноазиатските икономики, чието историческо развитие той познава в детайли. Днешният западен стереотип е, че японците постигат икономическо чудо след 1945 г., тъй като са извънредно работливи и са склонни да забравят своите интереси в името на обществото. Но преди да се случи въпросното „чудо”, европейците всъщност виждат в японците точно обратното: не особено работливи, съзерцателни индивиди, живеещи за мига и не знаещи да пестят. По отношение на Корея стереотипът до периода на нейния бърз икономически възход е, че е общество на примитивни, некултурни хора. И при японците, и при корейците традиционната култура и масовата религия не насърчават предприемчивостта и дори препоръчват пасивност в житейските дела. Няма особена разлика между онова, което културните детерминисти днес говорят за бедните африкански народи – че тяхната култура е пречка за развитието им, и това, което учени със същия подход навремето са изтъквали като културни бариери пред развитието на страните, наречени по-късно „Азиатски тигри”. Заслужава да се отбележи също, че и германците, чиято икономика днес е може би най-силна в света, до средата на ХІХ век са били обект на подигравки заради тяхната назаднаост и дори „крадливост”.

Причинната връзка между култура и развитие според Чан е много по-тънка (Chang 2008: 182-202). Той изтъква, че поведението на хората не се предопределя строго от културата, освен това културата се променя и не е съдба. Нещо повече – ниската култура, ако въобще

може да се използва този израз, най-често е следствие, а не причина за слабото икономическо развитие. Само допреди 30 години се е говорело за „корейско време” – в смисъл на закъсняване за бизнес срещи от порядъка на час-два. Тази неблагоприятна за икономиката черта от националния характер изчезва със стопанския възход на Корея и днес идиомът е почти забравен. „Културата е резултат от, както и причина за икономическо развитие. Ще е по-правилно да се каже, че страните стават работливи и дисциплинирани по причина на икономическото развитие, а не обратното”, обобщава Чан. За него една страна се развива не посредством културни фактори, а с възприемане на нови знания и умения, които чрез държавни политики за насърчаване на собствено производство постепенно водят до изграждане на силна икономическа структура.

Чан коментира: хората от богатите страни са свикнали да гледат на мързела като на най-съществената “културна черта” на хората от бедните страни. Но това, което изглежда като мързел, всъщност е резултат от различна организация в обществото и на производствените сили (същата изследователска заблуда изтъква Салинс във връзка с научните анализи на традиционните общества). За работа с лопата не е необходима онази стриктност и точност, задължителни за поточната линия. При това, погледнати от страни, безработните и частично заетите няма как да не изглеждат мързеливи. Безспорни са трудовите постижения на хора от “мързеливи” страни, попаднали в страни с по-висока организация.

Стереотипите, че „лошата култура” е бариера за развитието на една или друга страна не са по-близки до действителността от възгледите, че някакви много специални национални културни особености, недостижими за другите народи определят икономическия успех. На Запад японците се приемат за покорни на работодателя „хора-мравки”, но в стачки в Япония в периода 1955-1964 г. са загубени повече работни дни, отколкото във Великобритания и Франция, страни със силни профсъюзи и традиции в гражданските протести. Чак след като японските работници са получили придобивки като пожизнена заетост и корпоративно социално осигуряване – днес считани за неизменно техни, те се превръщат в „машинки”. Същото касае Швеция: през 1920-те в Скандинавската държава има най-много стачки в целия свят, през 1938 г. е постигнат компромис между корпорации и работници и започва възходът на Швеция като модел за социална държава.

Що се касае до “нечестните” – крадливи и т.н. народи, трудно е да си честен, ако си беден, изтъква Чан. Бедността неизменно отслабва правовия ред в държавата и насърчава незаконните дейности. По същия начин може да се отговори на упрека за “прекалената емоционалност” като бариера за растежа: според големия труд на Марко Семов “Българите и властта”, неовладяната емоционалност е сред основните черти, които затрудняват българите в условията на свободен пазарен ред. Само че, според икономиста от корейски произход, рационалното мислене е резултат от икономическото развитие, а не обратното. “Модерните икономики изискват рационална организация на действията на хората, която чак след това променя начина, по който хората разбират света”. В обобщение, има

аргументирана гледна точка, че бедността се дължи в по-малка степен на „лоша култура”, отколкото „лошата култура” се дължи на бедност.

На обратното мнение е известният български макроикономист Румен Аврамов, който определя като главна причина за изостаналостта на младата Трета българска държава различни наши народопсихологични особености, на първо място народната комуналност (Аврамов 2001). Според Аврамов, ако българите притежаваха повече англосаксонски черти, те щяха да имат и по-добри икономически резултати – България щеше да е по-развита. Аврамов цитира оценката за българите на американския икономист от руски произход Александър Гершенкорн, че за страната ни след 1878 г. е свойствен „растеж без развитие”. Върху това гледище Аврамов гради силно песимистична теория за миналите постижения и перспективите на българската държава. В светлината на съвременните проблеми на растежа, констатацията на Гершенкорн звучи още по-негативно, тъй като приоритет следва да бъде постигането на точно противоположния резултат: на „развитие без растеж”. Все пак, възгледите на Румен Аврамов за „негодната” традиционна култура на българина съвсем не са безспорни: например Мартин Иванов в едно от историческите издания на БНБ отбелязва, че от тях „струи песимизъм”. В контекста на стопанския възход на източноазиатските народи, сходна на българската комуналност би могла да се разгледа като ценен национален ресурс и фактор за забогатяване. Може да се окаже, че бариера за развитие е не толкова традиционната култура, разчитаща на взаимопомощ, а онзи път на развитие, който не държи сметка за нея и опитва да я заобиколи по идеологически подбуди, граничещи с расизъм.

В заключение тук ще бъдат засегнати два частни въпроса за отношението между култура и развитие: култура на свободното време и култура на плащането на данъци. За да се повиши качеството на живота на хората в богатите общества вече е нужно не толкова допълнително производство на стоки и услуги, а повече свободно време на хората, в което те да могат да се възползват от нарасналото си материално богатство. По-кратко работно време означава както по-малък натиск на пазара на труда, така и по-малко стрес и физическо и умствено изтощение, оттам снижени разходи за здравеопазване, но и по-висока производителност на труда. Намаленото работно време не означава задължително снижен икономически растеж, пример дава Франция след преминаването ѝ към 35 – часова работна седмица. Свободното време е основание за възникването и процъфтяването на многобройни индустрии, като международният туризъм с приходи от 1.15 трлн. долара през 2013 г. е само една от тях. През последните години усилено се експериментира с оптималната форма на заетост. Сгъстена работна седмица от 4 дни по 10 работни часа на публичните служители в щата Юта например е довела до 13% по-ниски разходи за енергия. „Културата на дълги работни часове и на изключителна заетост, която е характерна за редица богати страни, трябва да бъде заменена от по-устойчиви модели на използване на времето. Приспособяването ще има цена, но по-бавните и по-хуманни темпове на живот носят социални ползи за благосъстоянието на семейството, общността и

индивида” (Шор 2010). Следваща крачка в това отношение е ориентиране също и на културата на прекарване на свободното време в по-„устойчива” посока.

По-горе бе доказано, че принципът лес-фер не кореспондира добре с развитието на обществото. Само маргиналните теории днес поставят под съмнение уместността от компетентна публична намеса в стопанството. Данъчната политика е механизмът, чрез който публичното управление придобива капацитета си. Но посланието за възможно най-ниски данъци се използва като противотежест на политиките, базирани на публични разходи. По принцип човек извършва почти всички разходи в живота си с нежелание и много трудно може да се очаква да предоставя с ентузиазъм средства на държавата или на нейните фондове. Но през последните години в кръговете на най-богатите – онези, които се възползват най-интензивно от публичната инфраструктура, се насърчава гледната точка, че данъците са „наказание” сами по себе си и следва на всяка цена да се минимализират, включително чрез приватизация на публични услуги. Чрез частни медии се оказва огромен натиск за понижаване на данъчните ставки. Избягването на данъци се превръща в самоцел, едва ли не в спорт, а комфортът на данъчните убежища изглежда недосегаем.

Страни като САЩ или България, в които тази култура намира почва, се характеризират с високо неравенство и с напрежение в публичните услуги. В Скандинавските страни, където високите данъци са се превърнали в културна норма, високото качество на живота, изразяващо се в изключително силно развито образование, здравеопазване, наука и дизайн са потвърждение за ползите от преразпределението. Общество, където политическата класа нарича данъците „наказание” и не ги разпознава като проява на национална солидарност, се затруднява да намери посока за развитие. Показателно е, че Маргарет Тачър по време на третия си мандат като министър-председател на Великобритания заявява: „Няма такова нещо като общество”. Производната на тази нагласа идея: че бизнесът ще се саморегулира и самоограничи в енергийно и финансово отношение съобразно новите параметри на глобалната среда, звучи примамливо, но недостоверно.

12. Технологиите като бариера пред развитието

Идеята, че технологичното развитие може да се окаже пречка за икономическия расетж и по-общо за прираста на благосъстоянието на една страна противоречи на конвенционалната мъдрост. Технологиите се числят към най-важните атрибути на прогреса, съответно всяко технологично подобрене би следвало да служи на дългосрочното благо на обществото. На практика технологиите могат да възпрепятстват развитието далеч не само с липсата си.

Един от примерите за по-високи технологии, които спират общото икономическо развитие на една страна дава България в годините на социалистическия режим. От средата на 1980-те български икономисти констатираат, че високотехнологичните „острови” в

интегрираното в рамките на СИБ стопанство не допринасят за повдигане на общото ниво в държавата. Не се осъществява преливане (spill – over) към традиционните български отрасли от технологиите, внасяни срещу валута от западни страни. Високотехнологичният внос затормозява националната икономика по няколко начина. Валутните резерви на страната се пренасочват към дейности, от които няма възвращаемост. Външният дълг се покачва. Редица индустрии с пазарен потенциал остават недофинансирани.

Инвестиционното свръх-усилие на държавата оставя по-малък ресурс за компенсации на заетите и тежи на вътрешното потребление. България в социалистическите си години дава пример, че ако технологичното развитие, финансирано с публични средства не е пряко обвързано с пазарното търсене, традиционните клонове на индустрията, а и цялата макроикономическа среда понасят негативни последици.

Друга технологична спирачка за развитие са т.нар. „задънени улици”. Ако страна, решила да се модернизира няма поглед върху глобалното пазарно развитие, тя може да се подведе и да заложи на неподходящи технологии. Нарастващата възвращаемост от мащаба не е свойствена за всяко индустриално производство, подчертава норвежският специалист по развитието Ерик Райнерт. Според негов пример, механизиранието производство на обувки в средата на XIX век е донесло богатство на първите предприемачи в САЩ, но в края на XX век същата индустрия може да съществува само посредством стратегия на ниски заплати – тоест тя не води до забогатяване на една страна, а до трансфер на стойност към потребителите в богатия свят. Най-богатите западни държави днес оставят за себе си индустрии и услуги с нарастваща възвращаемост и висока добавена стойност и изнасят в новите „Манчестърски потилни” в развиващите се страни онези производства, които вече са в условия на свършена конкуренция – тоест в които производителността е спряла да нараства.

Едва ли е случайност, че страните от Източна Азия следват различен от западния модел на блоково развитие, известен с термина „лятащи гъски”. Логиката му е, че както летящото ято приема клинообразна форма, така и страната – технологичен лидер води и движи след себе си целия регион. След като усвои производството на един продукт, тя го „прехвърля” към следващата страна, а самата тя се специализира в по-висока технология. Япония започва промишленото си развитие с евтин текстил. Ръстът на производителността води до покачване стандарта на живот, съответно това сравнително просто производство вече не може да се осъществява в Япония на печалба и затова се прехвърля към Корея. След като Корея повишава стандарта си на живот с текстил, индустрията се премества в Тайланд, после във Виетнам и Бангладеш. Междувременно Япония последователно преминава през производство на стоманени профили, телевизори, видеоуредби и т.н. Това, което тя изоставя се прехвърля към следващите в „ятото” (Reinert 2008: 141).

Този тип развитие коренно се различава от технологичните „задънените улици”, които западните страни изнасят в Третия свят. Технологичната промяна в „лятащото ято” води до усвояване на нови продукти и процеси, докато в западната периферия тя е свързана със

закриване на всичко, станало излишно. Райнерт е на мнение, че единственият начин да се помогне на една бедна страна е в нея да се насърчи индустриално производство, позволяващо иновации. Прехвърляне на покупателна сила посредством помощи няма да реши проблемите. Една страна може да се изкатери до нивото на средните доходи само посредством изграждане на национални производствени клъстери, като фокусът е едновременно върху „национални” и „производствени”, както и върху нужната синергия между отраслите. Икономическото развитие, което преодолява бедността е системен въпрос: образованието и науката са онези елементи, които правят технологичните иновации възможни, но без технологични иновации няма да помогнат сами по себе си нито образованието, нито науката, нито притока на капитали.

Неблагоприятен за европейците климат, тропически болести, липса на усет за предприемачество, ниско образование, отсъствие на иновации, затруднена конкурентна среда, лошо управление, липсващи или „вредни” институции, незачитане правата на собственост, изкривени цени – за норвежкия икономист всички тези и редица други обяснения за проблемите на бедните страни се дават единствено за да се отклони вниманието от факта, че богатите страни са забогатели не чрез търговия и инвестиции, а чрез производство с нарастваща възвращаемост от мащаба.

Във вече богатите страни технологичното развитие също е предизвикателство. Влиятелният икономист Лорънс Самърс очаква в бъдеще проблемите, свързани с развитието на технологиите да се увеличават (Summers 2015). Става дума на първо място за загуба на работни места заради автоматизация на производството. Страхът, че един ден работниците ще станат ненужни, тъй като ще бъдат изместени от машини е много стар и прозира в движението на лудитите от началото на XIX в. Самърс счита, че тенденцията към заместващи труда иновации става все по-изразена и може би вече се превръща в причина за по-висока безработица сред заетите с рутинен труд. Макар в момента да се виждат само първите сигнали от този процес, в бъдеще той ще доведе до „сеизмични” размествания. Най-засегнати ще бъдат т.нар. „бели якички”, тоест днешната средна класа. Бившият финансов министър на САЩ посочва, че вече има не само промишлени работи, а и автоматична регистрация, електронна търговия, изместващи чиновническия труд информационни технологии и т.н. Дори в медицината за рутинни тестове е нужна все по-малко човешка намеса.

Развитието на технологиите ще задълбочава неравенството в обществото и е в интерес на най-богатата прослойка, счита Самърс. Джордж Истман, популяризирайки в средата на XIX в. фотографията, с откритията си е обогатил целия град, в който е живеел – докато плодовете от днешните технологични иновации остават в много малко ръце. Според Лорънс Самърс, подходящият начин да се тушира негативният ефект от технологиите е по-стръмно прогресивно данъчно облагане, което да намали икономическите ренти и така да доведе до по-ниски цени и до по-високи реални заплати за масовите работници.

Съществува и противоположната гледна точка: че технологичното развитие е в дългосрочен упадък и не може да поддържа промяна от типа на тази, настъпила в началото на XX в. с разпространението на електричеството, радиото, телефона и т.н. Тази хипотеза наскоро бе развита от световния шампион по шахмат Гари Каспаров, според когото единственият изход от технологичната стагнация е оттегляне на държавата от стопанския живот и предоставяне на повече свободи за пазарните сили. Други специалисти по развитието обаче изтъкват, че пазарът на практика руши технологиите – особено онези, които застрашават монополни позиции, и за да се постигне прогрес и по-равномерно благоденствие са наложителни повече публични инвестиции в наука и изследвания. Коментира се, че има както „креативно разрушение”, така и деструктивно разрушение. Надигат се критики и срещу патентната система, налагана от западния свят, която от механизъм за справедливо възмездяване на откривателите се е превърнала в (целенасочено издигана) бариера за технологичното развитие на Третия свят.

Британският икономист с германски произход Ернст Шумахер в началото на 1970-те поставя въпроса какъв е най-подходящият път за технологично развитие на изостаналите държави. По негово мнение, не е подходящо всяка инвестиция да се ориентира към най-модерната или най-производителната технология. Както показва и примерът на България, изолираните технологични острови не водят до добри резултати по развитие: обществото се поляризира, трудовият потенциал не се оползотворява, няма предпоставки за синергии. Шумахер е застъпник на идеята за „междинните технологии”, представляващи крачка напред от традиционните примитивни начини на производство, но следващи не критерии за най-висока производителност и заместване на труд, а принципа за най-ниски инвестиции за откриване на едно работно място. Междинните технологии целят да помогнат на възможно най-много хора да се включат в развитието на икономиката.

Впечатляващите постижения на човечеството в технологично отношение през последните години крият далеч не само обещания за прираст на богатството, а и сериозна заплаха за световната икономика. Благодарение на тях се е наложило становището, че човешкият творчески гений (или човешката изобретателност, изправена пред принудата) за пореден път ще отмести границите на цивилизацията. Убеждението, че благодарение на технологиите е възможно икономическият растеж да продължи в необозримо бъдеще може да се окаже най-сериозната заблуда и пречка за човешкото развитие.

Димитър Събев